

Fra Krig og Fred

Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift
Nummer 2020

Artikel:

Renæssancefæstningen Hals Skanse: Om de nationale politiske forudsætninger og de internationale fæstningsmæssige forudsætninger for Hals Skanse og om renæssancefæstningen Hals Skanse

Forfatter:©

Henrik Gjøde Nielsen
Nordjyllands Kystmuseum

Søgeord:

Renæssancen, Fæstningskunst, Danmark, Hæren, Flåden

Resumé:

I artiklen præsenterer forfatteren syntesen af tyve års studier af befæstningsværket ved Hals ved den østlige indsejling til Limfjorden. Han følger dets udvikling fra redoute etableret i 1620'erne, de kejserlige tyske styrkers forstærkning af fæstningsværket under 30-årskrigen, samt den efterfølgende udbygning til en egentlig bastionær skanse derefter. Værket skulle dels forsvare mod en landsætning ved fjordmundingen og spærre adgangen til fjorden, dels sikre mulighederne for at anvende fjordmundingen som udgangspunkt for flåden og for dennes indsats for at kontrollere forbindelsen over Skagerrak til Norge.

Renæssancefæstningen Hals Skanse

Om de nationale politiske forudsætninger og de internationale fæstningsmæssige forudsætninger for Hals Skanse og om renæssancefæstningen Hals Skanse

Hals Skanse ligger i Hals by, ved Limfjordens østlige munding, på det sydøstlige hjørne af Vendsyssel (Fig. 1). Frem til 1862, da en stormflod gennembrød Agger Tange i vest, der den østlige Limfjordsmunding den eneste limfjordsmunding.¹ Skansen er ikke sådan at overse, men hvad er Hals Skanse egentlig? Det er naturligvis en fæstning, eller rettere ruinerne af en fæstning. En jordrampe i skansegården op mod sydvolden er gravet bort, og et kystbatteri mod syd fra 1801 fjernede den tyske besættelsesmagt 1940-1945, men anlægget er usædvanligt velbevaret. Hals Skanse ligger øst for den gamle del af Hals by. Omkring glaciset mod nord og øst er vokset parcelhuskvarterer frem, og mod syd har opfyld og havnebyggeri rykket kystlinjen bort fra skansen. Omgivelserne har ændret sig, men i øvrigt fremstår skansen som den blev afleveret i sensommeren 1654.

Fig. 1: Landskab og farvand på Halsegnet. Gengivet efter Nielsen 1998. (Tegning: Bjarne Jerup Høj, Hals Museum 1998)

¹ Nielsen (2001), p. 61; Nielsen (2016), p. 33, 308-309.

Man kan således med rette hævde, at Hals Skanse er blandt Danmarks bedst bevarede enkeltskanser fra renæssancetiden. Det er der naturligvis flere grunde til, men de to væsentligste skal søges i forudsætningerne for Hals Skanse. Disse forudsætninger udgøres af to forhold: For det første de inden- og udenrigspolitiske overvejelser, der førte til, at man overhovedet besluttede, at der skulle være en skanse på stedet. De diskussioner, der mandede ud i beslutningen om at anlægge Hals Skanse, søgte at tage højde for et fæstningsmæssigt sammenhængende forsvar af riget, og i en sådan samlet forsvarsplan måtte Hals pga. stedets militære og geografiske betydning indgå med vægt. For det andet de fæstningsmæssige forudsætninger for selve anlægget. Her gør det forhold sig gældende, at man for en gangs skyld ikke opførte det, man havde råd til, eller det, man mente at kunne nøjes med, men ganske enkelt det bedste, man kunne.

Det er disse to forhold, der skal undersøges nærmere i det følgende, med særligt henblik på de for Hals Skanse specifikke politiske og planmæssige overvejelser, og med særligt henblik på de bygningshistoriske, fortifikatoriske forhold, som disse kommer til udtryk i forbindelse med renæssancefæstningen Hals Skanse.² I samme omgang får vi så også styr på de to tempi, i hvilke Hals Skanse blev opført i 1600-tallet, og som altså resulterede i det anlæg, vi kan se i dag.

Opførelsen af den første Hals Skanse 1625-1629

Kongemagt og fæstning 1625-1629

Christian IV's (1588-1648, konge 1596-1648) engagement i 30-årskrigen, der i Danmark blev til Kejserkrigen 1626-1629, fik afgørende betydning for etableringen af Hals Skanse. Det centrale spørgsmål i Hals Skanses tidligste bygningshistorie er, hvem det faktisk var, der opførte skansen: Var det Christian IV og rigsrådet, eller var det de fjendtlige, kejserlige tropper? Spørgsmålet har fået næring flere steder og er for så vidt først på et sent tidspunkt i historieforskningen blevet eksplicit formuleret.³ I stedet er svarene blevet gennemgående antagelser, og svarene er forskellige.

De divergerende opfattelser kan spores tilbage til de ældste fremstillinger af skansens historie. Ældst er Niels Slange, der i 1749 skriver, at da grev Schlick i oktober 1627, efter at have efterladt sit tros i Viborg, i spidsen for de kejserlige tropper nåede frem til Aalborg, fandt han, at de danske tropper havde sat over Limfjorden og var gået ind i Vendsyssel. Schlick satte derfor uden ophold over fjorden og jog alle de danske tropper ind i Hals Skanse, hvorfra danskerne ud-

2 Herværende arbejde bygger på dele af min ph.d.-afhandling, Nielsen (2016), pp. 39-54, 91-103. Eftersom artiklen koncentrerer sig om de politiske aspekter vedr. opførelsen af Hals Skanse og de internationale, fortifikatoriske forudsætninger for denne, henholdsvis 1625-1629 og 1653-1654, vil de generelle, fæstningsmæssige politiske overvejelser 1630-1652 og 1655-1660 ikke blive behandlet her. For disse henvises til Nielsen (2016), pp. 62-83, 103-108.

3 Dette skete først i Nielsen (2016), p. 39. Om Hals Skanse, og relationerne mellem kongemagt, fæstning og by henvises i det hele taget til dette arbejde.

sendte en trompeter og overgav sig godvilligt, på nåde og unåde. Slange anfører altså, at der var en skanse i Hals ved den kejserlige besættelse i oktober 1627.⁴ Erik Pontoppidan skriver derimod i 1769, at Hals Skanse var anlagt af Christian IV i 1647, men at den først blev færdiggjort under Frederik III (1609-1670, konge 1648-1670), hvilket Pontoppidan støtter på formuleringen om den nye fæstning og by i købstadsprivilegierne for Hals 1656.⁵ Henrich Otto Scheel anfører 1785, at Limfjorden allerede i 30-årskrigen blev forsvaret af en skanse, og gentager så Pontoppidans opfattelse.⁶ Scheel gør sig således til talsmand for både Slanges og Pontoppidans synspunkter. F. H. Jahn skriver i 1822, at den danske generalmajor Nelle, da han ankom til Aalborg den 17. oktober 1627, sendte nogle tropper til Hals for at befæste indløbet til Limfjorden, med hvilket Jahn må mene, at de danske tropper skulle opføre en fæstning der. Med hensyn til krigshandlingerne ved Hals skriver Jahn, at von Schlick, efter at have tilintetgjort det danske hovedkorps, sendte nogle tropper under oberst Scharffenberg til Hals, som angreb de sidste rester af de danske tropper i Jylland og nedhuggede dem efter en kort modstand.⁷ Disse divergerende opfattelser har så i forskellige udtyndinger forplantet sig til den senere forskningslitteratur. Nogle forfattere angiver, at der har været en skanse før 1625, påbegyndt af Frederik II (1534-1588, konge 1559-1588), og at der endog måske tidligere har været en fæstning på stedet.⁸ Andre forfattere gør sig til fortalere for et dansk anlæg opført før 1627; dvs. et anlæg opført 1625-1627.⁹ Desuden er der fortalere for et i 1627-1629 opført kejserligt anlæg,¹⁰ og endelig er der en mindre gruppe der anfører skansen som opført efter 1629.¹¹

Der er derfor en række centrale forskningsspørgsmål, hvis besvarelse er påkrævet, nemlig: Hvem tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår? Hvornår byggede man? Hvad var det man byggede, herunder ændringer og reoveringer. Hvor byggede man? Hvad var skansens funktion?

4 Slange (1749), p. 602.

5 Pontoppidan (1769), p. 256.

6 Scheel (1785), pp. 274-275. Foruden Pontoppidan støtter Scheel sig på Dahlbergs plan hos Pufendorf, se Nielsen (2016), p. 98.

7 Jahn (1822), pp. 335-336, bl.a. med henvisning til Slange (1749), p. 602, der imidlertid ikke nævner noget om kamphandlinger. Liljefalk 1901, der pp. 225-228 beskæftiger sig med forløbet omkring Aalborg på begge sider af Limfjorden, nævner ikke Hals.

8 Trap (1901), p. 424; Trap (1924) pp. 598-599, der gør sig til fortæller for flere løsninger, samt Christensen (1924), p. 38, der bastant skriver, at Frederik II anlagde en skanse ved Hals, og at stedet muligt også forinden havde været befæstet. Der har ikke kunnet findes spor efter et sådant tidligt anlæg. Den af redaktionen bestemte kortfattede fremstilling i Trap (2017), p. 175 levner ikke plads til videre overvejelser om dette spørgsmål. Fremstillingen er skrevet af herværende forfatter, og bygger på Nielsen (2016). Se også Nielsen (2017), Nielsen (2018).

9 Wulff (1881), p. 258; Trap (1924), pp. 598-599; Trap (1961), p. 997; Krebs (1910), p. 125; Klitgaard (1924), p. 3; Gregersen (1956), pp. 9-11, der også gør sig til talsmand for et i 1627-1629 opført tysk anlæg; Nielsen (1999), pp. 5-6; Nielsen (2001), p. 11; Nielsen (2011), p. 15; Nielsen (2011b), p. 295.

10 Trap (1924), pp. 598-599; Trap (1961), p. 997; Gregersen (1956), pp. 9-11; Dahl (1992), p. 4.

11 Trap (1924), pp. 598-599; Jagd (1986), bd. I, p. 160.

Disse spørgsmål synes at være klart formulerede. Svarene er betydeligt mindre klare, hvis man søger disse i den på området eksisterende forskningslitteratur.

Dansk eller tysk?

På baggrund af uklarheden om Hals Skanses opførelse vil jeg i det følgende kronologisk følge de enkelte trin i Hals Skanses tidligste historie 1625-1629, for så vidt disse lader sig spore i det eksisterende danske og tyske kildemateriale, der er sparsomt med hensyn til bygningshistoriske oplysninger. Endvidere vil skansens rolle i Kejserkrigen blive behandlet.

Det centrale spørgsmål i Hals Skanses ældste historie er således, om den første udgave af Hals Skanse blev opført af den danske kongemagt eller af de tyske, kejserlige tropper. For at kunne besvare dette spørgsmål er det nødvendigt at undersøge, om og i givet fald hvilken position spørgsmålet om en fæstning ved Hals indgik i kongemagtens overvejelser over og planer for rigets fæstningsforsvar. Dette gøres ved at klarlægge Hals' placering i de diskussioner mellem konge og rigsråd, der fører op til det tidspunkt, hvor vi kan konstatere, at der findes en skanse i Hals, hvad enten denne nu var dansk eller tysk. Disse diskussioner og overvejelser, som drejer sig om hele det danske rige, vil i det følgende blive undersøgt med særligt henblik på spørgsmålet om en fæstning ved Hals.

At rigsrådet var klar over, hvor Christian IV's udenrigspolitik bar hen, fremgår af rigsrådets betænkning februar 1625, der tillige kan betragtes som et tilløb til befæstningen af Hals. I aktstykket foreslår rigsrådet, at en række områder styrkes, for at riget bedre sikres og forsvares. Med hensyn til fæstningerne foreslår rigsrådet, at særligt grænsefæstningerne bringes i stand, forsynes med proviant og ammunition og med den nødvendige garnison af hvervede soldater. Desuden skulle man træne de udskrevne soldater og øge mobiliseringen af landfolket. Og da den farlige tid betyder, at man kan frygte allehånde farer, såvel sydfra som andetsteds, så ville det være godt at befæste de mest passende steder. Her nævner rigsrådet Rendsborg, Kolding, Aalborg og om muligt Ribe.¹² I disse indledende faser var detaljeringsgraden på det fæstningsmæssige område endnu ikke nået under landsdelsniveau.

I maj 1626 påbegyndtes herredag i Kolding.¹³ Affødt af kongens ønske om bevilling af nye skattepålæg udtalte rigsrådet sig den 16. juni 1626 om den politiske situation og rådede indtrængende kongen til at søge fred. Muligvis belært af erfaringen anbefalede rigsrådet, da nu Danmark selv kunne være udsat for fjendens angreb, kongen at tænke på midler til at væbne folket og anbefalede videre etablering af fæstningsanlæg ved Rendsborg, Hals, Nyborg og Nakskov. Det efter al sandsynlighed første dokument, i hvilket fæstningsanlæg ved Hals omtales, er således rigsrådets betænkning af 16. juni 1626. Rigsrådet skriver, at det vil være

12 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1883-1885), 1. bd., pp. 449-451, betænkning af 19. februar 1625.

13 *Ibid.*, p. 474.

tilrådeligt at bygge to tårne ved Hals ved Limfjorden, et på hver side af udløbet, således at man kunne sikre Aalborg og hele Limfjorden. De, der bor nærmest ved og omkring Limfjorden, kan man lade betale.¹⁴

Christian IV svarer fra sit hovedkvarter i Wolfenbütel den 28. juni 1626.¹⁵ Om forslaget til opførelse af nye fæstninger i Danmark skriver Christian IV, at han ikke finder det ugavnligt at bygge to tårne ved Hals og Limfjorden. Da kongen imidlertid ikke kender stedet¹⁶ og heller ikke ved, hvordan man vil tilvejebringe fæstningsværket, hvormed kongen må tænke på penge og arbejdskraft, uagtet rigsrådet anbefaler at lade lokalbefolkningen og beboerne omkring Limfjorden betale, henviser kongen, ligesom i spørgsmålene om Nyborg og Nakskov, sagen til rigsrådet og til den udvalgte prins Christian. Videre indskærper Christian IV med hensyn til byggeriet af de to tårne ved Hals, at man skal sikre sig at bruge folk til byggeriet, som har forstand på den slags, og at man ikke sætter noget i værk, som er så stort, at man ikke får det gjort færdigt, som det så ofte er sket i kongens tid, til kongens store skade, som det lidt melankolsk anføres. Endelig skriver kongen, at når der er lavet overslag på omkostningerne ved opførelse af fæstninger de nævnte steder, så skal dette sendes til ham via rigets kansler, hvilket imidlertid ikke må forsinke byggeriet, der skal fortsættes så vidt muligt.¹⁷

Kongen ønsker altså byggeriet sat i gang, endog før blot et overslag over omkostningerne er bragt til veje. Byggeriet af bl.a. Hals Skanse må således have haft høj prioritet hos konge og rigsråd. Desuden viser diskussionen om, hvilke steder der muligvis skulle befæstes, at man var bevidst om behovet for fæstninger

14 Ibid., p. 481. Idéen med at lade de, der bor nærmest ved og omkring Limfjorden, betale, er ikke så kynisk, som det umiddelbart kan synes. I udgangspunktet vil det være lokalbefolkningen, der nyder godt af fæstningens beskyttelse. På dette tidspunkt går initiativet hierarkisk set oppefra og ned: Foranlediget af kongens udenrigspolitik erkender rigsrådet, at landet er i fare, og for at sikre landet foreslår rigsrådet, at der anlægges en række fæstninger. I den forstand er rigsrådets overvejelser og forslag på det overordnede, nationale niveau. Finansieringen kan så klares af de, der umiddelbart får nytte af fæstningen ved Hals. Hverken regionalt eller lokalt er der imidlertid nogen, der har bedt om en sådan beskyttelse, hvilket naturligvis kan skyldes uvidenhed. Under alle omstændigheder får man fra kongemagtens side på denne måde lokalbefolkningen til at finansiere en del af det samlede forsvar af riget.

15 *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* (1969), 2. bd., 1626-1631, pp. 22-25.

16 Ordene "oss leiligheden ganske inted bekendt er" er af Dahl (1992), p. 7, blevet udlagt som et udtryk for, at det ikke var kongens bord, idet Christian IV ifølge Dahl på sine gamle dage tydeligvis var blevet træt af at forstrække rigets kasse med egne midler. Ifølge *Ordbog over det danske Sprog*, www.denstoredanske.dk, opslag lejlighed, 2.2., formåen, evne, kan ordene "det er (ikke) min lejlighed" ganske rigtigt forstås som "jeg er (ikke) i stand til, spec. har (ikke) råd til." Opslag 1.1. angiver et steds beliggenhed, et steds beskaffenhed mht. naturforhold, bl.a. eksemplificeret ved ordene "Jeg kjender Leiligheden heroppe." <http://ordnet.dk>, opslag lejlighed. Diverse alternative stavemåder, incl. Christian IV's, giver intet resultat. Christian IV skriver "oss leiligheden ganske inted bekendt er" og ikke "det er ikke min lejlighed," hvorfor det må antages, at det ikke er et forsøg på at fejle sagen af kongens bord, der formuleres, men kongens angivelse af, at han ikke kender stedets beskaffenhed. Denne tolkning understøttes tillige af de følgende passager i brevet.

17 *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* (1969), 2. bd., 1626-1631, pp. 25-26.

på strategisk vigtige steder, idet man dog ikke diskuterer en sammenhængende fæstningsplan; i hvert fald ikke eksplicit. Endelig skal det bemærkes, at såvel rigsråd som konge med hensyn til fæstningstype ved Hals skriver om to tårne ved Limfjordens munding, et på hver side af indløbet. Tager man både rigsråd og konge på ordet overvejer man således en fæstningstype, det murede tårn, som på dette tidspunkt var eller var ved at blive forældet, fortrængt af den bastionære fæstning.¹⁸ Der er imidlertid ikke tvivl om, at rigsrådet foreslog befæstning af Limfjordens munding, og at Christian IV tiltrådte dette forslag og desuden gav nærmere instrukser for det videre arbejde, alt i lyset af den truende udenrigspolitiske situation, kort inden Kejserkrigen brød ud. Spørgsmålet er så i første omgang, om og hvornår man gik i gang med at bygge.

Situationen er uklar. I hvert fald stod det ved rigsrådsmødet i København i september 1626 klart, at der ikke kunne pålægges en ny skat af hensyn til befæstningerne. I stedet burde kronens og adelens bønder arbejde på disse.¹⁹ Om denne sag skriver rigsrådet i dets betænkning september 1626, at da indbyggerne i denne besværlige tid er pålagt mange og store byrder kan man ikke belaste dem yderligere, men det kan forhandles, om ikke både kronens og adelens bønder kan arbejde på fæstningerne. Om udgifterne til arbejdet kan endnu ikke gøres overslag, hverken med hensyn til udgifter i penge eller med hensyn til tid, da man endnu ikke ved, hvordan arbejdet kan organiseres og gennemføres. Rigsrådets betænkning afsluttes med en opremsning af de steder, der er på tale, herunder Hals ved Limfjordens indløb.²⁰

I januar 1627 påbegyndtes rigsrådsmøde og stændermøde i Odense. Der var tale om en af de ret sjældne lejligheder, hvor rigets stænder, dvs. gejstlighed, adel, borgere og bønder, alle var indkaldt. Årsagen var, at der skulle skaffes mange penge og sættes mange initiativer i gang som følge af den overhængende fare, riget befandt sig i. Af dokumentet vedr. adelens bevilling februar 1627 fremgår, at kongen ønskede at mobilisere hele landet og dets befolkning for at imødegå den store fare der hang riget over hovedet, pga. den skadelige krig, der var anstiftet i Tyskland, og hvor fjenden nu havde erobret det ene land efter det andet. Derpå refereres kongens ønsker om ekstra kontributioner, skatter, arbejde af kronens og adelens bønder, forsyninger mv. til flåden og endelig at adelens bønder og kronens tjenere måtte hjælpe med at bygge og forsyne fæstninger, i hvilke de, ifølge adelens bevillingsskrivelse, kunne søge tilflugt.²¹ Her betoner kongen, ifølge adelens bevillingsskrivelse, fæstningernes funktion som tilflugtssted, til beskyttelse af lokalbefolkningen.

Det er således kongens forslag, som gennemgås i forbindelse med rigsrådsfor-

18 Dette forhold diskuteres nærmere i afsnittet Fæstningsværket.

19 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1883-1885), 1. bd., p. 488.

20 *Ibid.* p. 491, betænkning af 25. september 1626.

21 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1887), 2. bd., p. 8.

handlingerne 1626, der refereres til her. Man må gå ud fra, at adelen i referatet i dens bevillingsskrivelse henviser til adelens egen betænkning af 16. juni 1626, til Christian IV's svar fra Wolfenbütel 28. juni 1626, og endelig i forlængelse heraf til rigsrådets betænkning af september 1626, hvor man tilsyneladende har indkredset de steder, der kan være tale om. Man har bevæget sig fra det overordnede niveau, som det kom til udtryk i rigsrådets skrivelse af 19. februar 1626, hvor de steder, man havde i tankerne var Rendsborg, Kolding, Aalborg og Ribe. I de mere præciserende bestemmelser i rigsrådets skrivelse af 16. juni 1626 nævner man Rendsborg, Hals, Aalborg, Nyborg og Nakskov. Kongen nævnte i sit svar 28. juni 1626 blot Nyborg, Nakskov og Hals, hvilke projekter han alle tiltrådte. I rigsrådets skrivelse september 1626 talte man foruden grænsefæstningerne i Skåne om Helsingborg, Landskrona og Ystad, og i Danmark lagde man sig fast på Helsingør, S. Annæ Bro i København, om muligt Køge, samt Nyborg, Nakskov, Ribe, Nyminde ved Ringkøbing og Hals. I de efterfølgende dokumenter i forbindelse med rigsråds- og stændermødet i januar-februar 1627 nævnes ikke navne på nogle fæstninger overhovedet, når bortses fra projektet ved S. Annæ Bro i København,²² men angiver eksempelvis beskatning i stor detaljeringsgrad, specificerer opbevaringssteder for korn mv.²³ Man forbereder sagen.

Den 1. februar 1627 forelå så adelens bevillingsskrivelse, hvor man gik ind på meget, men også anmodede kongen om at blive forskånet for arbejde på fæstningerne; et arbejde, der at dømme efter formuleringerne i adelens bevillingsskrivelse var planlagt og muligvis sat i gang idet man anførte, at sagen drejede sig om, hvorvidt adelens bønder samt kronens tjenere "... til festningerne at bygge ock underholde motte tilhielp, hvor til indbyggerne, der (det Gud forbiude) finden fick ofverhaand, kunde hafve deris tilflucht."²⁴ Problemet med hensyn til fæstningerne var ifølge adelens bevillingsskrivelse, at hvis man ville holde hæren, ville det være umuligt at få færdiggjort fæstningerne så hurtigt og i en sådan grad, at de kunne indgå i rigets forsvar, ligesom fæstningerne heller ikke kunne gøres tilstrækkeligt færdige til, at de kunne udgøre et sikkert tilflugtssted for landets indbyggere.²⁵

Den 10. februar 1627 forelå rigsrådets erklæring om bl.a. bedre forsyning af fæstningerne og finansiering af disses proviantering. Frem for at bruge en mand af rådet eller en anden, som for en tid skulle føre en vis kommando i et fremmed len, foreslog man, at der af rådet blev tilforordnet en mand af adelen, som kunne uddelegere arbejdet og sikre lighed blandt bønderne i de herreder og sogne, der skulle arbejde på de fæstninger, som allerede var bygget, eller som ville blive bygget.²⁶

22 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1887), 2. bd., p. 20.

23 *Ibid.*, pp. 26-27.

24 *Ibid.*, p. 8.

25 *Ibid.*, pp. 8-11.

26 *Ibid.*, p. 22.

Dvs. at man enten allerede var i gang med at opføre fæstningsanlæg ved Helsingør, S. Annæ Bro i København, om muligt Køge, samt Nyborg, Nakskov, Ribe, Nyminde og Hals, eller at man havde tænkt sig efter rigsråds- og stændermøde at sætte byggerierne i gang. Vi kan således konkludere, at spørgsmålet om befæstning ved Hals har indgået i drøftelserne fra 16. juni 1626 til 10. februar 1627. Det er altså muligt, at man er gået i gang med at opføre Hals Skanse mellem den 16. juni 1626 og den 10. februar 1627, idet man dog pga. vintervejret muligvis har måttet vente med at tage fat på selve anlægsarbejdet til foråret 1627.

Videre i forhold til anlægget ved Hals må det konstateres, at skønt anlægget her også omtales i forbindelse med det samlede fæstningsforsvar af riget, og således indgår i dette, så er det strategiske hovedformål med Hals-anlægget at fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen. Netop dette strategiske formål må også være grunden til, at man i forbindelse med Hals-anlægget diskuterer idéen om at bygge to tårne ved Hals ved Limfjorden, et på hver side af fjordmundingen, netop for at kunne opfylde det strategiske formål, om end anlægget på sydsiden ikke blev til noget.²⁷

I august 1627 foreslår Christian IV bl.a. at bevæbne landfolket og forsyne det med officerer, at sætte forsvaret i beredskab over hele landet og at forsyne alle fæstninger med proviant og krigsammunion. I rigsrådets betænkning senere i august 1627, affødt af kongens forslag, forholder man sig detaljeret til bevæbningen af landfolket, mens man i forhold til spørgsmålet om fæstningerne indskrænker sig til at nævne forholdene ved fæstningerne i Skåne.²⁸

Nordjylland besættes af de tyske, kejserlige tropper i oktober 1627. Hals Skanse eller de i Hals værende danske tropper må af de kejserlige troppers øverstkommanderende være blevet opfattet som en trussel i deres flanke, da de besatte Vendsyssel. Da de kejserlige nåede Limfjorden ved Aalborg og efter et slag ved Rørdal²⁹ indtog byen, var noget af det første, de fjendtlige tropper gjorde, at få fat på alle de færgefartøjer, de kunne, bemandede dem og derpå sejle tropperne til Hals. Det fremgår ikke eksplicit af kilden til denne oplysning, om der var eller ikke var en skanse i Hals, men det forhold, at de kejserlige tropper hurtigst muligt skulle til Hals tyder på, at der var noget i Hals, der skulle nedkæmpes, i det mindste et kontingent danske tropper.³⁰

27 Nielsen (2016), p. 96.

28 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1887), 2. bd., p. 39.

29 Opel (1894), p. 336 skriver "In die Nähe von Norlanders" og det er jo korrekt. Skildringen af begivenhederne i forbindelse med de kejserlige troppers besættelse af Jylland i almindelighed og af begivenhederne ved Aalborg i særdeleshed hos Opel (1894), pp. 330-337 er en meget klar fremstilling af forløbet.

30 Rigsarkivet Viborg, Aalborg Rådstue, Magistraten, Rådstuebog, 24. august 1629. Det drejer sig om sagen Jens Christensen og Jens Jensen fra Aalborg, der blev tvunget til at sejle de fjendtlige tropper til Hals. I kilden står kun Hals; Hals Skanse nævnes ikke. Det er i forbindelse med hændelsen blevet hævdet, at Hals Skanse blev forsvaret af et par hundrede mand danske tropper, der blev hugget ned efter kort kamp. Christensen (1912), p. 89; Nielsen (1999), p. 6. Dette er i mod-

Kilderne peger således på, at der var en skanse i Hals, også før de kejserlige tropper besatte egnen i oktober 1627. Konge og rigsråds beslutning om at anlægge en skanse ved Hals var blevet sat i værk. Det betyder, at den første Hals Skanse ikke blev anlagt af de tyske, kejserlige tropper, men at den sandsynligvis blev anlagt af danskerne, på rigsrådets initiativ og med kongens godkendelse.

De kejserlige troppers erobring og efterfølgende besættelse af Nordjylland betød, at det nu var fjendtlige tropper, der måtte sikre de nordjyske kyster mod dansk angreb. Af kejserlige fæstningsanlæg på den øvrige del af Vendsyssels østkyst, dvs. nord for Hals, blev sådanne opført ved Voersaa, Sæby, Fladstrand og Eling. Efter alt at dømme var der tale om mindre anlæg; i hvert fald omtales anlægget ved Voersaa som en "Sieh dich für," en udkigspost.³¹ Der opførtes således en kæde af fæstningsværker langs Vendsyssels østkyst, som dels skulle fungere som udkigsposter, dels forhindre en fjendtlig, dvs. dansk, landgang, med Hals Skanse som det sydligste fæstningsværk. Ud over at fungere som de øvrige anlæg skulle Hals Skanse tillige fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen.

strid med Slange (1749), p. 602, der ganske vist omtaler en skanse, dvs. en dansk opført skanse, i Hals, men skriver, at den danske besætning af de tyske tropper var blevet jaget ind i skansen, og at de overgav sig uden kamp. Opfattelsen om kamp og nedhugning af de danske tropper har tilsyneladende ophav i Jahn (1822), p. 336. Klitgaard (1908), pp. 89-91 skriver, at den kejserlige Schlick lod sin oberst Scharffenberg indtage Hals Skanse, som den danske generalmajor Nelle havde ladet besætte. Dvs. at den danske skanse blev besat af danske tropper og derpå erobret af tyske. Christensen (1921), p. 334, omtaler sagen, men angiver i overensstemmelse med kilden kun Hals og nævner ikke Hals Skanse. Lorenzen (1952), pp. 81-82, er lidt uklar men synes at mene, at anlægget ved Hals ikke blev til noget.

- 31 Krebs (1910), pp. 122-125, 223, der også nævner en skanse i Nørresundby. Nørregaard-Knudsen (1985), pp. 16-17, oprindeligt udgivet 1939 jf. Nørregaard-Knudsen (1985), p. 3, argumenterer overbevisende for, at den i Frederikshavn, dengang Fladstrand, endnu eksisterende Nordre Skanse, trods senere ændringer, er den af de kejserlige tropper 1627-1629 anlagte skanse. Vi kender ikke den udformning, som det oprindelige, kejserlige anlæg havde, men det har efter alt at dømme været et mindre anlæg, som de øvrige på Vendsyssels østkyst nord for Hals. I dets nuværende udformning er dette anlæg da også mindre end Hals Skanse, men er i øvrigt et firebasteionært anlæg som Hals Skanse, omgivet af en våd voldgrav, dog uden ravelin. Christensen 1990 forholder sig ikke til det kejserlige anlæg ved Fladstrand, men tager udgangspunkt i befæstningsplanerne 1646, mens Dahl (1992), pp. 4-5, på basis af Krebs (1910) nævner dette. Christensens manglende behandling af det kejserlige anlæg medfører, at Jensen (1991) og Dahl (1994) i deres henholdsvis kommentar og indsigelse til Christensen (1990) ikke berører tiden før 1646, og dermed heller ikke det kejserlige anlæg ved Fladstrand. Det kan undre, at Christensen (1990) forbigår dette anlæg i tavshed. Det bør dog nævnes, at Christensen er opmærksom på forholdet i Upubliceret materiale, Christensen (1988), pp. 17-18, hvor Christensen (1988), p. 153, henviser til Christensen (1914-1916), Christensen (1924), Klitgaard (1933-1934), Gregersen (1956). I øvrigt er Upubliceret materiale, Christensen (1988) optrykt som Christensen (1988) i uændret udgave. Hansen (1968), p. 10, anfører, bl.a. med udgangspunkt i Krebs (1910), pp. 122-125 og *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1887), bd. 2, p. 199, at de kejserlige besættelsestropper i 1628-1629 byggede en skanse ved Fladstrand, hvor den endnu eksisterende Nordre Skanse ligger, og anfører videre, at rigsrådet efter fredsslutningen 1629 indstillede, at skansen ved Fladstrand skulle vedligeholdes, formodentlig blot for at forhindre, at det, der var opført, ikke forfaldt, men om anlægget blev vedligeholdt, vides ikke.

De kejserlige tropper forlod Nordjylland i juni 1629. I september 1629 afgav rigsrådet betænkning om rigets forsvar og finansiering af dette. Man foreslår bl.a. etablering af en fæstning og by ved Kolding Fjords indløb, og skulle der blive penge tilovers efter dette projekt, da anvendes disse til at reparere og vedligeholde de forter og skanser, "... som allerede ved Aalborg, Hals, Fladstrand, Kalløe och andetsteds af vinden er opkast oc nu efterlat."³² Formuleringen peger entydigt på, at anlægget ved Hals var opført af de kejserlige tropper, men rigsrådet henviser tilsyneladende over en kam til både de skanser, som alene de kejserlige opførte, som tilfældet var ved Fladstrand, og de kejserlige udbygninger af de eksisterende, dansk opførte anlæg, som det efter al sandsynlighed var tilfældet ved Hals. Det er øjensynligt denne formulering, der er roden til den opfattelse, at det var de fjendtlige, kejserlige tropper, der opførte den første Hals Skanse. For Hals gælder det, at kilderne tyder på, at man fra dansk side tidligst i juni 1626 og senest i foråret 1627 efter al sandsynlighed var gået i gang med at anlægge en fæstning ved Hals.³³

På spørgsmålet om, hvem der tog initiativ til at bygge Hals Skanse og hvornår, kan således svares, at det danske rigsråd tog initiativet i juni 1626, og at kongen tiltrådte rigsrådets forslag. Opførelsen af Hals Skanse blev efter alt at dømme påbegyndt mellem den 16. juni 1626 og den 29. februar 1627, idet man muligvis har måttet vente med at påbegynde selve anlægsarbejdet til foråret 1627. Alt synes således at pege på, at denne første udgave af Hals Skanse var et dansk værk.

Fæstningsværket

I det følgende skal undersøges, hvad det var for et fæstningsværk, man efter alt at dømme byggede i Hals, og hvorledes dette anlæg relaterer sig til den generelle, fortifikatoriske udvikling i perioden. Desuden skal det undersøges, hvor i Hals man byggede det.

Mens rigsrådet i dets betænkning februar 1625 havde foreslået en befæstning af Aalborg, foreslår man så i betænkningen juni 1626 opførelse af to tårne ved Hals ved Limfjordens indløb, et på hver side af fjorden, således at Aalborg og hele Limfjordslandet beskyttes. Der var altså tale om en spærrefæstning. De to tårne, som rigsrådet forestiller sig, må have været de for Middelhavsegnene karakteristiske runde Martellotårne fra 1500-tallet.³⁴ Det kan synes påfaldende, at rigsrådet i 1626 foreslog denne løsning, idet Martellotårnene var blevet foræl-

32 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1887), bd. 2, pp. 198-199, betænkning af 5. september 1629.

33 Krebs (1910), pp. 122-125, 223, nævner i sin redegørelse intet om, at de kejserlige tropper byggede en skanse i Hals, men nævner imidlertid eksplicit Hals Skanse. En del af de øvrige anlæg, Krebs nævner i denne sammenhæng, Krebs (1910), p. 125, kan, ligesom sandsynligvis Hals Skanse, meget vel have indgået i det danske fæstningsforsvar.

34 Dahl (1992), p. 4. Dahl anfører, at disse tårne kendtes af alle, der havde studeret fæstningsbyggeri, og at de i 1680'erne blev forbillede for fæstningstårnene i Rønne, på Christiansø og i Fladstrand.

dede med den fortifikatoriske og artilleristiske udvikling.³⁵ Det var de imidlertid ikke i forhold til kystlandskaber. I modsætning til de bastionære jordfæstninger, var Martello-tårnene ikke sårbare i forhold til kysterrosion.³⁶ Også i Christian IV's positive svar juni 1626 på rigsrådets betænkning tales der om to tårne. Sådanne murede tårne var både komplicerede og omkostningskrævende at opføre. Det bastionære fæstningssystem vandt frem over hele Europa, og uagtet enkelte rigsrådsmedlemmer eller den fortifikationseksperter, man i forbindelse med beslutningen måtte have rådspurgt, muligvis havde studeret fæstningsbyggeri i Europa og var blevet inspireret af Martello-tårnene fra Middelhavslandene,³⁷ så lagde økonomi, materialeforbrug og tid hindringer i vejen for opførelse af Martello-tårne. Det bastionære fæstningssystem var måske nok nyt og avanceret og stillede helt andre krav til ingeniøren bag anlægget end de murede værker, men det havde den fordel, at det ikke var så omkostningskrævende som Martello-tårnet, i form af store udgifter til produktion og indkøb af byggematerialer, skønt nok så meget arbejdskraftkrævende. Det sidste problem lod sig imidlertid stort set løse ved anvendelse af den lokale arbejdskraft, dvs. bønderne og deres folk, idet rigsrådet i dets betænkning foreslog, at de nærmestboende og desuden de, der bor ved Limfjorden, dvs. de der umiddelbart får fordel af fæstningen, kan bekoste denne, således at fæstningen kan opføres uden udgifter for kongen.³⁸ Og uanset Martello-tårnene bedre end jordfæstningerne var i stand til at modstå kysterrosion, så var de ikke i samme grad som den bastionære jordfæstning i stand til at modstå artilleribombardement. Sådanne overvejelser må man have gjort sig i forhold til Hals Skanse.

Om anlægget på sydsiden af Limfjorden er kilderne i midten af 1620'erne tavse, når bortses fra rigsrådets betænkning af 16. juni 1626 og Christian IV's svar af 28. juni 1626. Der er intet, der tyder på, at man har påbegyndt arbejdet her. Man har altså koncentreret sig om nordsiden af indløbet til Limfjorden, hvor der jo også eksisterede den lille by Hals med dens naturhavn, mens terrænet på sydsiden af fjorden, umiddelbart over for Hals, bestod af sumpet område og var ret

35 Middelalderens og renæssancetidens Martello-tårne skulle siden så at sige få en renæssance fra slutningen af 1700-tallet og i Napoleonskrigene. Slår man Martello-tårne efter i en del af den internationale fæstningslitteratur, får man intet at vide om middelalderens og renæssancetidens Martello-tårne, men går direkte til det sene 1700-tal og Napoleonstidens Europa. Jf. Hughes (1974), pp. 174-175, 177-178; Brice (1984), pp. 122-128.

36 Hvilket kan forklare brugen af Martello-tårne op til og i Napoleonskrigenes Europa. Professor Gunner Lind, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, har 22. september 2014 over for forfatteren påpeget forholdet.

37 Dahl (1992), p. 4.

38 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* (1883-1885), 1. bd., p. 481. Høyer, Christensen (2009), p. 86 anfører, at mens opførelsen af de middelalderlige borge krævede mange uddannede stenhuggere og tømrere, så kunne soldater og bønder uden uddannelse skovle jord til de nye bastioner, dog under forudsætning af, at dygtige ingeniører i besiddelse af geometrisk flair både udtænkte befæstningsplanerne og ledte arbejdet.

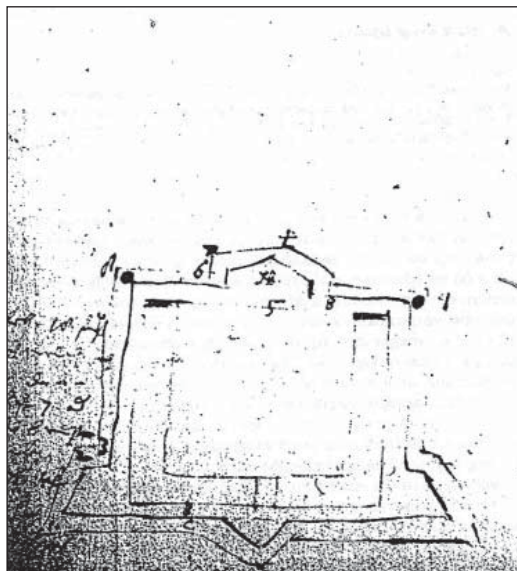
ufremkommeligt. Ud over det strategiske perspektiv havde beboerne på nordsiden, i Hals by, altså noget at forsvare, og det havde ejeren af området, dvs. kronen, også. For at få klarhed over, hvad det så egentligt var for et anlæg, Christian IV efter alt at dømme lod etablere ved Hals, må vi gå til tyske kilder.

De tyske, kejserlige tropper, der besatte Nordjylland fra efteråret 1627 til sommeren 1629, var under ledelse af feltherre Albrecht von Wallenstein. Den del af den tyske hær, der besatte Jylland, var under kommando af general Heinrich von Schlick. Under von Schlick var oberst Frantz Albrecht, hertug af Sachsen-Launburg, som førte de tre regimenter, der besatte Vendsyssel. Hertug Frantz Albrecht af Sachsen-Lauenborg overlod for det meste af besættelsesperioden kommandoen over sine tre regimenter til oberstløjtnant Melchior von Hatzfeldt.³⁹

Blandt tropperne var en officer ved navn Heinrich Schade, og som von Hatzfeldts fæstningsspecialist berejste Schade Vendsyssels østkyst for at foranstalte

39 Allerede ved besættelsen af Jylland havde Albrecht von Wallenstein givet ordre til, at udplyndring og hærgen ikke måtte forekomme, men at besættelsestropperne skulle prøve at få lokalbefolkningen til at dyrke deres afgrøder, passe deres kvæg og i det hel taget leve på normal vis, således at tropperne havde noget at leve af i deres kvarterområder og ikke bare spiste sig ud af dem, hvis der skulle blive tale om en langvarig besættelse, hvilket der blev. Nielsen (1999), p. 5; Nielsen (2007), pp. 203-204. Som følge af denne ordning, hvor soldaterne skulle leve af landet, men ikke skære ind til benet, måtte der etableres en velfungerende administration, hvilket af fødte en omfattende korrespondance mellem officererne i de enkelte kvarterområder og den øverstkommanderende, Melchior von Hatzfeldt. Melchior von Hatzfeldt var en omhyggelig og samvittighedsfuld officer, der havde styr på sit område, hvilket korrespondancen vidner om. Med samme omhyggelighed bevarede von Hatzfeldt sit arkiv, der i dag er en del af von Hatzfeldts efterkommeres familiearkiv. Nielsen (1999), p. 5; Nielsen (2007), pp. 205-206. Materialet omfatter ca. 850 dokumenter, som er affotograferet af arkivar ved Aalborg Stadsarkiv Flemming Nielsen. Filmene omfatter ca. 3.000 optagelser. Flemming Nielsen har opnået eneret på anvendelsen af materialet, men har bebudet, at materialet på et tidspunkt vil blive stillet til rådighed for brugere. Til nu har Nielsen anvendt materialet i Nielsen (1999); Nielsen (2007). Desuden har Nielsen stillet materialet til rådighed for herværende forfatter i Nielsen 2016, s. 49-51. Det samlede Hatzfeldtarkiv kan betragtes som ét arkiv, der imidlertid fysisk er fordelt og befinder sig på forskellige steder i Tyskland og Østrig, med de vendsysselske dele i den nuværende grev Hatzfeldts privatarkiv. Arkivet udgør det kildemæssige grundlag for Krebs (1910), hvori en del af de centrale kilder er gengivet, i uddrag og in extenso, Krebs (1910), pp. 283-307, og delvist i noteapparatet pp. 197-237. I 1993 blev, efter nogle årtiers forarbejde, udgivet det omfangsrige inventarium *Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt*. Ved hjælp af denne registratur er det muligt at udsondre de dele af det meget store arkiv, der drejer sig om fæstningsbyggeri i Vendsyssel, om fæstningsarbejder i Vendsyssel, Sundby og Fladstrand, samt om Hals Skanse specielt. *Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt* Engelbert (1993), pp. 10, 14, 21. Hals Skanse finder man under "Einzelnschreiben 1621-1629," hvor nævnes Fähnreiaich Heinrich Schade som forfatter til et brev med en skitse af en fæstning, *Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt* Engelbert (1993), p. 19, der ifølge værketets stednavneregister, opslag Hals, er Hals Skanse. Skitsen er sandsynligvis udført i juni 1628, jf. Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotografering på Aalborg Stadsarkiv. Af brevet kan det ikke klart ses, om det er dateret januar eller juni 1628. Meget materiale i Hatzfeldtarkivet er meget vanskeligt at læse. Dokumenterne er slidte og blegede og skrevet på en til tider vanskelig forståelig blanding af plattysk, tysk og fransk. Det kan derfor være vanskeligt at udsondre den præcise mening, men sammenholdt med andet, samtidigt kildemateriale, kan forholdene retableres, jf. senere i dette afsnit.

Fig. 2: Skitse af Hals Skanse 1628. Nord er ned. Udført af von Hatzfeldts *fæstningsspecialist* Fähnreich Heinrich Schade i januar eller juni 1628 med forslag til forbedringer af skansen. Der er efter alt at dømme tale om den ældste, bevarede tegning af Hals Skanse, der findes. Det oprindelige, danske anlæg har været beregnet til minimum fire kanoner, med en i hvert hjørne af anlægget. Det tyske anlæg har været beregnet til minimum seks kanoner; dvs. foruden i hjørnerne en kanon i nordbastionen og en i sydbastionen. (Gengivet efter original i von Hatzfeldts privatarkiv, Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotografering i Aalborg Stadsarkiv. Foto: Flemming Nielsen, 1993)

og overvåge opførelsen af befæstningsanlæg, der kunne forsvare den tyskbesatte kyst mod angreb fra den danske flåde og hær. Schade kom også til Hals, hvor han besigtigede den efter alt at dømme af danskerne nyopførte Hals Skanse. Tilsyneladende trængte det danske anlæg til fortifikatoriske forbedringer. Under alle omstændigheder udfærdigede Schade et brev til von Hatzfeldt med forslag til forbedringer af det eksisterende anlæg, og i forbindelse med disse forslag nedfældede Schade en skitse af Hals Skanse (Fig. 2.), som vi må antage er den første grafiske gengivelse af Hals Skanse, der findes.⁴⁰

Af det brev, som tegningen er en del af, fremgår, at der er tale om en skitse af Hals Skanse. Signaturerne på tegningen henviser til tilsvarende signaturer i brevtæksten. Med svag streg er tegnet et inderste, kvadratisk voldanlæg, der synes at angive den oprindelige danske fæstning. Uden om dette anlæg er med kraftigere streg og med signaturer tilsyneladende angivet det, som Schade foreslog, at de kejserlige tropper skulle gøre. Det oprindelige, danske voldan-

40 Nielsen (1999), p. 6; Engelbert (1993), p. 20. Det kan, som det er fremgået, principielt diskuteres, om dette eksisterende anlæg er dansk eller tysk opført, idet det ikke entydigt fremgår af kilden. Den foregående analyse af de øvrige kilder til skansens historie i perioden samt de oplysninger, der lader sig udsondre af Schades brev og skitse peger imidlertid alle på, at der var tale om et dansk opført anlæg. Nielsen (1999) konkluderer mere skarpt: "Ovenstående skitse beskriver imidlertid løjtnantens forslag til forbedring af et eksisterende skanseanlæg, nemlig Hals Skanse. Hals Skanse var blevet opført ganske kort før krigen og var måske endda ikke helt færdig ved besættelsen. ... Historien og skitsen dokumenterer i øvrigt ud over enhver tvivl, at skanseanlægget som beordret af Christian IV blev påbegyndt og taget i anvendelse inden 1627." Nielsen (1999), p. 6.

læg er relativt enkelt. Dette anlæg foreslår Schade i 1628 forstærket, og opererer med voldgrave og bastioner. Der er ikke tale om et fuldt udbygget bastionært fæstningsanlæg, men det bastionære element er evident. Schade foreslår skansen omgivet af en voldgrav. Mod syd, ud mod Limfjorden, angives en central bastion og hjørnebastioner mod øst og vest, der skulle dække anlæggets sydlige, østlige og vestlige flanke. I nordvolden angives porten ind til anlægget i den oprindelige danske skanse, samt en central bastion med udbyggede hjørnebastioner mod øst og vest.

Skansen blev på den måde forstærket i forhold til angreb fra søsiden, og beskydning fra skansen mod skibe på Limfjorden blev styrket, mens hjørnebastionerne i nordvolden er udtryk for, at de kejserlige tropper forstærkede skansen på en sådan måde, at man bedre kunne modstå angreb fra landsiden. For de kejserlige tropper har det ikke været tilstrækkeligt, at Hals Skanse kunne beherske indsejlingen til Limfjorden. Man befandt sig i fjendeland og måtte også forberede sig på angreb over land.

Det er ikke muligt præcist at sige, hvad de kejserlige tropper bygningsmæssigt foretog sig med Hals Skanse. Der findes ingen samtidige danske kilder, der beskriver anlægget i 1620'erne, men efter alt at dømme har de kejserlige i løbet af besættelsestiden 1627-1629 nået at udføre, hvad Schade foreslog. Ifølge en senere dansk kilde, nemlig en beretning fra ingeniøren Selgen Petersen fra 1673, var der nemlig problemer med at bygge skansen i 1628. Selgen Petersen har i 1673 åbenbart talt med nogle af de bønder i Hals, der var med til at gennemføre de kejserlige troppers forbedringer af skansen under besættelsen. I hvert fald omtaler Petersen manglen på materialer, der betød, at bønderne måtte køre langt for at hente jord til byggeriet, ligesom man måtte skaffe træ til palisader for at sikre, at jorden i gravene ikke skulle skride ud. Endvidere fremgår det af Petersens beretning 1673, at den kejserlige skanse var forsynet med voldgrav, og at den lå præcist der, hvor man senere opførte den endnu bevarede Hals Skanse.⁴¹ Dette bekræfter så også, at skansen i dens to første udgaver var et henholdsvis dansk og kejserligt anlæg, sidstnævnte med udgangspunkt i det danske, og at disse bygningsmæssigt lå lige efter hinanden under Kejserkrigen.

Til understøttelse af påstanden om, at de kejserlige arbejdede videre på en af danskerne opført skanse, findes en oplysning i Hals Birketings Retsprotokol, givet i en ganske anden sammenhæng. Af en sag i retsprotokollen den 2. december 1631 fremgår det, at en familie i Skovshoved nord for Hals 2. påskedag 1628 blev taget til fange af de kejserlige tropper, og under tvang blev familien ført til Hals Skanse.⁴² Det er næppe sandsynligt, at de kejserlige i vinteren 1628, dvs. mellem januar, som er det tidligst mulige dateringstidspunkt for Schades skitse,

41 Rigsarkivet København, Krigskollegiet, Landetaten, Indkomne breve 1660-1679, Selgen Petersen 20. november 1673; beretningen er også behandlet i Dahl (1992), pp. 5-6.

42 Rigsarkivet Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 2. december 1631; om birketinget og retsprotokollerne, se Nielsen (2016), pp. 85-87.

og 2. påskedag 1628, som i 1628 var den 14. april, har kunnet nå at opføre en ny skanse fra grunden, eller har kunnet gennemføre de af Heinrich Schade foreslåede forbedringer og udbygninger. Men familien fra Skovshoved blev eksplicit ført til Hals Skanse i påsken 1628, hvilket derfor må have været den i 1626-1627 dansk opførte skanse.⁴³ Hvis Schades skitse dateres til januar 1628, angiver den forbedringer af det danske anlæg, hvortil familien fra Skovshoved blev ført i april 1628. Det samme gør sig gældende, hvis Schades skitse dateres til juni 1628. Dateringerne indrammer det tidspunkt, hvor familien fra Skovshoved blev ført til skansen. Sagen fortæller os således, at familien fra Skovshoved af de kejserlige tropper blev ført til Hals Skanse på et tidspunkt, hvor det næppe er sandsynligt, at de kejserlige tropper i løbet af tre vintermåneder har været i stand til at opføre en skanse fra grunden. Den skanse, der var på stedet i april 1628, må have været opført, inden skansen, byen og egnen blev besat af de kejserlige tropper, og det må have været den, som Schade foreslår forbedret i sin skrivelse af enten januar eller juni 1628.

Bortset fra, at det efter alt at dømme dansk byggede anlæg ideelt set var beregnet til fire og den af de kejserlige tropper udbyggede udgave af dette ideelt set til seks kanoner, ved vi ikke noget om skansens bestykning i 1626-1629. På Hals Skanse findes imidlertid fortsat fire morterkugler, tilhuggede sten i granit, der hver er ca. ½ m i diameter.⁴⁴ Kuglerne blev anvendt til en mortertype, som endnu i 1647 blev produceret, og som var særlig effektiv anvendt mod skibe, om end typen i midten af 1600-tallet var på vej ud af brug.⁴⁵ Disse kugler og den eller de tilhørende morterer må have indgået i skansens bestykning før 1653. Kongens beholdning af sådanne morterer var i 1649 endnu ikke helt opbrugt, og vi ved, at typen blev udleveret fra Københavns Tøjhus til flere af landets fæstninger i bl.a. 1627,⁴⁶ dvs. samme år, som Hals Skanse formodentlig blev opført.

Hvad angår spørgsmålet om, hvorledes anlægget relaterer sig til den generelle fortifikatoriske udvikling i perioden, kan man konstatere, at skønt det oprindelige, efter alt at dømme danske anlæg, var relativt enkelt, og skønt de efterfølgende,

43 Om affæren, se Nielsen (2016), pp. 59-61. Datering 2. påskedag, 14. april 1628, www.madsen.dk/kal/.

44 Foruden de i skansen værende findes tillige en kugle i den sydlige voldgrav, samt tre i præstegårdens have. Kuglerne på Hals Skanse, inkl. den i voldgraven, blev fundet i jorden ved opførelse af et hus på Torvet i Hals, hvor de formodentlig har udgjort en del af et tidligere fundament. Hvornår og hvordan kuglerne i præstegårdens have er kommet fra skansen og dertil, vides ikke. De må naturligvis ikke fjernes, da en ånd, som præsten har manet i jorden, så vil slippe fri. Kuglen i voldgraven er formentlig havnet der af andre, spirituelle årsager.

45 Nielsen (2007), pp. 272-273. Produktionsår if. Statens Forsvarshistoriske Museum, Tøjhusmuseet, nu Krigsmuseet, Nationalmuseet, København. Ud over kuglerne i Hals Skanse har mortertypen og de til morteren hørende kugler kunnet beses i Kanonhallen på det daværende Tøjhusmuseet i København. Hvor og hvordan de få i Danmark bevarede morterkugler af granit er udhuggede, ved vi ikke. I artilleriregnskaber fra Christian IV's tid ses i beholdningsoversigterne hyppigt angivelse af stenlugler fra ældre tid, men hverken nyforarbejdede eller nyanskaffede kugler: Blom (1877), pp. 262-263.

46 Blom (1877), pp. 253-254.

kejserslige forbedringer af dette ikke medførte, at Hals Skanse blev et fuldt udbygget, bastionært fæstningsanlæg, så er der i begge tilfælde tale om, at den nyeste fæstningsteknologi blev taget i anvendelse. Det kvadratiske, efter alt at dømme danske anlæg fra 1626-1627 ligner den redoute, der angives i greve Johann von Nassau-Siegens (1561-1623) krigsbog, som blev udarbejdet 1597-1623.⁴⁷ Nassau-Siegen opererer med skanser som noget, der er mindre end en fæstning, men som man ikke desto mindre kan kalde en fæstning eller i det mindste sammenligne med en fæstning. Næste led, nedad i kæden, er så redouter, dvs. et mindre fæstningsværk, der ligesom skanserne kan afgive ild til alle sider, og en sådan redoutes størrelse og indretning redegøres der relativt indgående for, herunder at redouter ikke forsynes med særlige flankeringer, og at de passende kan anlægges med tør voldgrav, men at en angribende fjende ikke desto mindre kan holdes ude af anlægget ved hjælp af kanoner og musketter. I forlængelse heraf anføres en skitse (Fig. 3), der i høj grad ligner det efter alt at dømme danske anlæg fra 1626-1627.⁴⁸ Med hensyn til de af de kejserslige tropper udførte forbedringer finder man ingen forudsætninger for disse blandt de øvrige skansegrundtyper, man finder i Nassau-Siegens krigsbog.⁴⁹

De efter alt at dømme danske bygmestre bag den første Hals Skanse havde således kendskab til, hvorledes man skulle anlægge moderne redouter i overensstemmelse med de nyeste principper for etablering af den bastionære fæstning. I forhold til Nassau-Siegens krigsbog kan man endog hævde, at det formodentligt danske anlæg fra 1626-1627 var i nøjere overensstemmelse med de nyeste principper end de kejserslige tilføjelser og udbygninger 1627-1629, hvilket kan forklares ved, at der for de kejserslige troppers vedkommende var tale om midlertidige foranstaltninger.

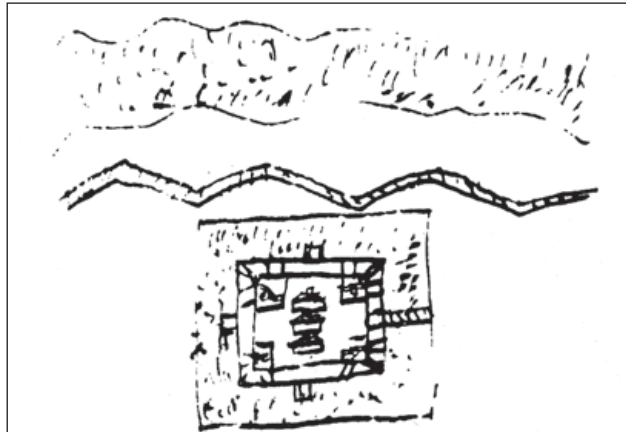
Med hensyn til spørgsmålet om, hvad det var man byggede i Hals, kan det konkluderes, at det efter alt at dømme var den danske konge, der lod opføre et fortifikatorisk set relativt enkelt anlæg, et kvadratisk voldanlæg med port, uden bastioner. Dette anlæg blev så sandsynligvis udbygget af de tyske, kejserslige tropper, med centrale bastioner i nord- og sydvolden og i nordvolden tillige udbyggede hjørnebastioner i øst og vest. Man kan således sige, at kernen i Hals Skanse er et relativt enkelt, efter alt at dømme dansk anlæg, men enkeltheden til trods opført efter de principper, der blev udviklet i samtiden. Det efter alt at dømme

47 *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (1973), forsats, p. 429; heri også Hahlweg (1973), (selvstændig pag.) p. 16. *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* blev udgivet i 1973, men manuskriptet blev anvendt som hovedkilde til Johan Jacobi von Wallhausens bog *Defensio Patriæ oder Landrettung* (1621). Von Nassau-Siegen søgte selv i samtiden at udbrede sine idéer ved en adelig krigsskole, som Wallhausen var leder af og ved korrespondance med tyske fyrster; Lind (1996), p. 95.

48 *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (1973), pp. 424, 429.

49 *Ibid.*, pp. 426-428.

Fig. 3: Redoute i grev Johann von Nassau-Siegens krigsbog 1597-1623. Redouten kan i denne udformning opfattes som idealtypen og har været beregnet til minimum fire kanoner. (Gengivet efter *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau Siegen* (1973), p. 429)

danske anlæg blev sandsynligvis udbygget af de tyske besættelsestropper, om end der ikke var tale om en fuldt udfoldet, bastionær fæstning. Det er her lykkedes at finde en principiel, samtidig forudsætning for det danske anlæg, hvilket ikke er tilfældet for de kejserlige tilføjelser. Det efter alt at dømme danske anlæg var i nøje overensstemmelse med periodens generelle, fortifikatoriske udvikling. Der var tale om et relativt enkelt, men fuldt moderne anlæg. Med hensyn til spørgsmålet om, hvor den første Hals Skanse lå, er svaret, at skansen blev bygget på det sted, hvor Hals Skanse ligger dag.

Opførelsen af den nuværende Hals Skanse 1653-1654

Kongemagt og fæstning 1653-1654

I tiden 1653-1654 træder Hals Skanse ud af den skygge, som de spredte kilder kaster over skansens historie i den foregående periode,⁵⁰ og ind i et mere klart lys, der har dets baggrund i relationen mellem kongemagt og fæstning. Tillige er denne periode bygningshistorisk lige så central som tiden for opførelsen af den første udgave af Hals Skanse, dvs. tiden 1625-1629. I tiden 1630-1652 underkastes skansen ikke ændringer, for så i tiden 1653-1654 konstruktionsmæssigt og fæstningstypologisk at få den form, i hvilken skansen fortsat fremstår, dvs. som bastionært fæstningsanlæg.⁵¹

På denne baggrund vil følgende præciserende spørgsmål blive undersøgt i herværende afsnit: Hvad var baggrunden for, at man genoptog idéen om en fæstning ved Hals? Dvs. hvem tog initiativet, og hvem besluttede at der skulle bygges?

50 Om tiden 1629-1652, Hals Skanses historie og relationerne mellem kongemagt, fæstning og by, se Nielsen (2016), pp. 54-91.

51 Hals Skanses bygningshistorie i perioden er behandlet i Gregersen (1956), pp. 25-31; i Dahl (1992), pp. 9-10; samt i Nielsen (2016), pp. 91-103.

Hvordan blev beslutningen sat i værk? Hvad var det man byggede? Hvorledes indgår det færdige værk i den generelle, fæstningsteknologiske udvikling?

Idéen om en fæstning ved Hals genoptages 1653

I perioden april-august 1653 afholdtes herredag med rigsråds- og landkommisærsmøder samt adelsmøde i København.⁵² På denne herredag drøftedes på ny landets forsvar. Sagen bevæger sig fra det generelle til det specifikke niveau, og initiativet var kongens. Den 12. april 1653 skrev Frederik III til rigsrådet og krævede med hensyn til landets forsvar, at rigsrådet skulle forelægge kongen forslag om dette.⁵³ På mødet den 20. april 1653 drøfter man bl.a. fæstningen i Hals.⁵⁴ Disse drøftelser fortsatte på rigsrådsmødet den 24. april 1653.⁵⁵

Sagen tog yderligere fart med rigsråd og lensmand Erik Juels (1597-1657)⁵⁶ forslag om befæstning af indløbet til Limfjorden, der tillige indeholdt forslag om anlæg af en købstad ved Hals. Forslaget er udateret og er angivet som udfærdiget senest den 1. juli 1653, men må have været forfattet senest den 30. juni 1653, idet forslaget blev drøftet på rigsrådsmødet denne dag.⁵⁷ Som lensmand var Juel den overordnede militærperson i lenet⁵⁸ og derfor også ansvarlig for lenets forsvar og fæstninger, hvilket kan forklare, hvorfor Juel udarbejdede forslaget. Hvorvidt Juel har udarbejdet forslaget på eget initiativ vides ikke, men han har næppe udarbejdet det uden forudgående drøftelse med andre, hvad enten det nu har været kongen eller andre rigsrådsmedlemmer. Forslaget indledes med en overskrift, der angiver, at papiret drejer sig om Hals' bygning og fortifikation.⁵⁹

På de fleste punkter ligger Erik Juels forslag på linje med betænkningerne

52 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 604.

53 *Ibid.*, p. 711.

54 For Jyllands vedkommende foreligger endvidere en memorial, formodentlig til kongen, om indsamling af våben til de heste, som sognene stillede, og de dertil bevilgede penge samt udskrivning af karle til hestene, underskrevet af de fire jyske rigsråder 19. april 1653, og 20. april 1653 drøfter man på baggrund af kongens forslag af 12. april 1653 forsvaret af riget, herunder flåden, landfolket med udkast til en forordning af 5. maj 1653 om landmilitisen, samt problemer med magasiner og geværer. Desuden blev en betænkning om Sjællands forsvar af 12. februar 1653 formodentlig inddraget i drøftelserne. Denne betænkning berørte kun flygtigt fæstningsværker, men af rigsråd Christen Skeels dagbog fremgår, at man drøftede Københavns befæstning og proviantering, fæstningerne i Skåne, samt Frederiksodde, Hals, Læsø og Lister Havn. Hals indgår således i den samlede drøftelse og planlægning af rigets forsvar. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 711; *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* (1854), p. 228.

55 *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* (1854), p. 229.

56 *Dansk Biografisk Leksikon* via <http://denstoredanske.dk>, opslag Erik Juel.

57 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975) 2. bd., pp. 781, 636; *Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659* (1854), p. 235.

58 Martensen-Larsen (1989), pp. 60-61.

59 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., pp. 781-783.

1646-1647 og kommissionsrapporten 1646.⁶⁰ Hensigten med anlæggelsen af skanser på nord- og sydsiden af Limfjordens munding er både at sikre Jylland og forbindelsen til Norge. Desuden påpeges det, at et byanlæg skal etableres under hensyntagen til fortifikatoriske forhold. Også privilegiespørgsmålet inddrages, herunder muligheden for, at borgerne i Aalborg kan nyde købstadsprivilegier i både Aalborg og Hals så længe frihedsårene i Hals varer, skønt Juel synes at være stemt for, at folk fra Aalborg skulle flytte til Hals. Juel forudsætter altså, at der faktisk bliver tale om en årrække, hvor der bevilges frihed for skatter og afgifter i Hals. En sådan frihed synes således at have haft væsentlig om ikke ligefrem afgørende betydning i forbindelse med byanlæggelse. Juel beskæftiger sig i det perspektiv i lige så høj grad med købstads- som med fæstningsspørgsmålet, idet han dog i forbindelse med dette påpeger, at byanlæg skal etableres under hensyntagen til fortifikatoriske forhold. Problemet med den flade forstrand, der får Juel til at foreslå opførelse af dæmninger fra nord- og sydsiden ud til dybet, kendes også fra 1646-rapporten, i hvilken man i stedet for dæmninger foreslår at anlægge en bro fra forstranden ud til skibene, eller alternativt at grave en kanal, så man kan sejle ind i byen i fladbundede pramme og skibe. Juel er opmærksom på, at der skal dygtige ingeniører til at lede arbejdet, hvilket gælder både i forhold til afstikning af grunde i byen og i forhold til opførelse af fæstningsværket. Endelig skal det bemærkes, at også Juel opererer med anlæg på både nord- og sydsiden af Limfjorden, men at Juel allerede i forslaget synes at nære tvivl om anlægget på sydsiden. Juels anfører temmelig lakonisk, at hvis der skal bygges på sydsiden af fjorden, ved Egense i Mou sogn,⁶¹ så fandt man nok en ordning, så kronen ikke mistede noget af dens indkomst, mens han forventer, at kronen kan øge dens indkomst af Hals. Desuden påpeger Juel behovet for forbedring af vejen på begge sider af fjorden. Juel omtaler ikke befæstning af Mou, som man gjorde i de forudgående befæstningsplaner for området.⁶²

På rigsrådsmødet 30. juni 1653 drøfter man så forsvaret af Vendsyssel og i den forbindelse bl.a. anlæg af fæstningsværker ved Hals og Fladstrand. Ved dette møde blev der ikke truffet forsvarsforanstaltninger ved Fladstrand, men Juels forslag har dannet udgangspunkt for drøftelsen af anlæg af skanser på nord- og sydsiden af Limfjorden, idet man frygter fjendtlig landgang her. Man beslutter at gå i gang og straks sende Juel til Nordjylland for at træffe foranstaltninger, der hurtigt kan sættes i værk.⁶³ Det er uklart, om beslutningen blev truffet på rigsrådsmødet 30.

60 Om disse, som principielt ikke er af interesse i forbindelse med Hals Skanses specifikke og fysiske bygningshistorie og derfor i det følgende her kun behandles i forbindelse med Erik Juels formuleringer, se Nielsen (2016), pp. 65-83.

61 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 782.

62 *Ibid.*, pp. 781-783. Det kan skyldes, at Juel i kraft af sit lokalkendskab har været bevidst om det uhensigtsmæssige i at anlægge en fæstning i Mou.

63 *Ibid.*, p. 636. Her sættes spørgsmålstegn ved, om beslutningen blev taget på rigsrådsmødet 30. juni 1653.

juni 1653, og dermed om beslutningen overhovedet blev truffet af rigsrådet. Er dette ikke tilfældet, må der have været tale om kongens beslutning.⁶⁴ Under alle omstændigheder blev beslutningen truffet denne dag, eller senest 1. juli 1653.⁶⁵

Igen kan man konstatere, at anlæggets strategiske formål er at fungere som spærrefæstning ved fjordmundingen, således at et søbåret angreb ind i Limfjorden kan blokeres. Halsanlægget skal således ikke kun opfattes som endnu en jysk flankefæstning, men som en fæstning med et særligt strategisk formål. Behovet for opfyldelse af dette formål blev forstærket af den udenrigspolitiske situation. Danmark var ikke i krig på dette tidspunkt, men et angreb ind i Limfjorden eller en fjendtlig landgang ved Hals kunne blive udløst af den engelsk-hollandske søkrig 1652-1654, i hvilken Danmark risikerede at blive trukket ind i kamphandlingerne på hollandsk side som følge af den dansk-hollandske forsvarspagt af 1649. Det var muligvis denne trussel, der var den udløsende faktor i forbindelse med initiativerne ved Hals.⁶⁶

Kongen havde rykket rigsrådet for en ordning af landets forsvar i april 1653. I juni 1653 var retableringen af Hals Skanse blevet til en sag af høj prioritet at dømme efter det tempo, med hvilket sagen føres igennem. De foregående års betænkninger og planer udgjorde grundstammen i Juels forslag. I videre forstand var initiativet kongens. Når valget i mere snæver forstand faldt på prioriteringen af Hals Skanse, skyldes det efter alt at dømme Juels forslag. Imidlertid må både konge og rigsråd have været bekendt med såvel Billes befæstningsplan 1646 som med 1646-kommissionens rapport om forholdene i Hals, eftersom centrale dele af disse genfindes i Juels forslag 1653, og ikke mindst i lyset af det tempo, der præsteres, fra kongens rykkerskrivelse i april over beslutningen i juni 1653, til den hastighed, med hvilken arbejdet efterfølgende blev forberedt og gennemført.

Byggeriet forberedes

Beslutningen blev 1. juli 1653 udmøntet i et kongeligt missive til Erik Juel om anlæg af skanser ved Hals.⁶⁷ Bemærk flertalsformen og enkeltstedsangivelsen. Frederik III giver Erik Juel ordre til, at denne hurtigst muligt skal begive sig fra København til Aalborghus Len, og der straks ved hjælp af kongens, kronens og gejstlighedens bønder i Kjær, Jerslev, Fleskum og Hellum herreder bygge en skanse på hver side af indløbet til Limfjorden for at sikre dette. Kongen tvivler

64 Gregersen (1956), p. 28, opsummerer forløbet således, at det i begyndelsen er "landkommis-særerne, rigsrådet," der har initiativet, men at den nye konge tilsyneladende overtager sagen og gennemfører den, muligvis tilskyndet af rigsmarsken. Sagsgangen og formuleringerne understøtter denne konklusion.

65 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 636 med note 103, 1. juli 1653, p. 783.

66 Dahl (1992), p. 8; Nielsen (2001), p. 21.

67 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 783; missivet findes i koncentreret form i *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* (2000), p. 238.

ikke på, at adelen i Juels len og i de angivne herreder sender deres bønder og tjenere til hjælp med arbejdet, eftersom det angår både deres og hele landets gavn og forsvar. Desuden bevilges det Juel fra Tøjhuset i København at få leveret fire 24-pundige korte, kanoner, angivet som franske, halve kartover, og to 12-pundige kanoner med lader og tilbehør samt 200 kugler. I tilfælde af, at der skulle foretages en fjendtlig landgang ved Hals må Juel sørge for, at så meget som muligt af landfolket og bønderne til hest og fods er samlet, således at disse styrker hurtigt kan føres frem og forhindre en landgang.⁶⁸ Man anser altså en fjendtlig landgang for at være en umiddelbar trussel og ønsker at kunne imødegå en sådan ved hjælp af landfolket og lokalbefolkningen, hvis en landgang skulle forsøges, før skanserne er færdigbyggede. For at sætte ekstra fart i foretagendet udskriver man nu også folk fra Fleskum og Hellum herreder, således at bønderne i de i forhold til Limfjorden sydlige Hellum og Fleskum og i de nordlige Jerslev og Kjær herreder må levere arbejdskraft til skansebyggeriet. Det er to herreder mere end Erik Juel oprindeligt havde foreslået, og et udtryk for opprioritering af projektet.

Få dage senere øger man endnu engang antallet af bønder, der skal deltage i arbejdet. Den 4. juli 1653 udgik fra København brev til lensmand på Mariager Kloster Christian Friis (1617-1657)⁶⁹ med besked om, at bønderne under hans len skal hjælpe med opkastningen af skanserne ved Hals, da grundene på den ene side, hvor der skal arbejdes, hører under Friis' len.⁷⁰ Der henvises således til arealer på sydsiden af Limfjorden, så på dette tidspunkt i processen lader det til, at man endnu ikke har opgivet at opføre et forsvarsværk på sydsiden, men om man har et værk ved Mou eller Egense i tankerne, fremgår ikke.

Senere på sommeren 1653 indsender Juel en udateret skrivelse til kansleren, i hvilken han anmoder om, at ingeniøren, som er i Fredericia, må drage til Hals og Mou for at afstikke skanserne der.⁷¹ Dermed er Mou inde i billedet igen. Som reaktion på Juels skrivelse til kansleren sendes i 1653 brev til rigsmarsk Anders Bille. Bille skal kommandere en ingeniør til at afstikke skanserne og forordne, hvilket mandskab der skal ligge i dem, hvad der skal gives i løn til dem, der kommanderer, til konstabler osv. Endelig skal Bille give ordre til landkommissærerne om, at mandskabet månedligt skal betales af landekisten.⁷²

Blot en god måneds tid efter at man havde truffet beslutningen om at genopføre Hals Skanse, var forberedelserne tilendebragt. Man var parat til at tage fat på byggeriet.

68 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 783.

69 *Dansk Biografisk Leksikon* via www.denstoredanske.dk, opslag Christian Friis.

70 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 636; *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* (2000), p. 242.

71 *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (1975), 2. bd., p. 636. I noten til kilden anføres blot "ingeniøren." Der har været tale om Erik Jørgensen, jf. Dahl (2010), pp. 49-50.

72 *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1653* (2000), p. 297.

Hals Skanse opføres 1653-1654

Den i forbindelse med byggeriet af Hals Skanse gunstige kildesituation giver os et godt indblik i det praktiske arbejde med at opføre et bastionært fæstningsværk. Dvs. et fæstningsværk, der i samtiden var fuldt moderne, og det bygningsmæssigt mest markante resultat af det, man siden skulle betegne som den militære revolution.⁷³ Byggeperioden strakte sig fra august 1653 til september 1654.⁷⁴ Der er intet der antyder, at man valgte en anden lokalisering af skansen end det sted, hvor det allerede eksisterende værk var lokaliseret.⁷⁵ Hovedreglen var, at ved sådanne fæstningsarbejder forestod en ingeniør det konstruktionsmæssige, mens kaptajner ved det nationale fodfolk havde tilsyn med arbejdet, som blev udført dels af bøndernes karle, dels af daglejere, som blev aflønnet med de penge, som andre af bønderne betalte i stedet for at sende en karl.⁷⁶ Det slog nu ikke til i Hals' tilfælde. I sommeren 1653 rejste ingeniør Erik Jørgensen fra Fredericia til Hals for at afstikke den nye skanse. De planlagte arbejder syd for Limfjorden, hvad enten det nu var i Egense eller Mou, omtales ikke i det militære regnskab. Jørgensen har således næppe arbejdet syd for Limfjorden. I Hals har Jørgensen afstukket den nye skanse med udgangspunkt i det, der efter alt at dømme var Christian IV's anlæg.⁷⁷ En graver fungerede som medhjælper for Erik Jørgensen i forbindelse med afstikningsarbejdet, og da Jørgensen rejste tilbage til Fredericia, overlod han arbejdet til sin voldmester. I det militære regnskab findes anført udgifter til budtjeneste, idet man fra Hals har holdt kontakt til både lensmand Juel på Aalborghus Slot og til ingeniør Jørgensen i Fredericia. Voldmesteren arbejdede i Hals i 24 uger i vinteren og foråret 1653-1654. Til at assistere voldmesteren var en

73 Om den militære revolution, se Nielsen (2016), pp. 26-28.

74 I Rigsarkivet København, Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657 m.m., findes et ganske detaljeret regnskab for byggeriet, bestående af 25 ark, med titlen "Hals Skantse. Regnskab Paa Indtægt och Udgift til dents fortification och forferdning, Efter ha: Majsts: Naadigste Befaling Begyndt Pr. Augusti Anno 1653 Och fuldEndidt Pr. september Anno 1654." Desuden findes i Rigsarkivet København, Lensregnskaber for Aalborghus, byggeregnskab for Hals Skanse 1653-1654. Som den stedlige ansvarshavende indgik byggeriet i Erik Juels lensregnskaber, og som næste led tillige i kancelliets regnskab, de militære regnskaber. Pontoppidan (1767), p. 257 angiver, at den i 1647 påbegyndte Hals Skanse blev færdiggjort af Frederik III, med henvisning til, at privilegierne af 25. august 1656 nævner den nye by og fæstning Hals. Wulff (1881) støtter sin beskrivelse af arbejdet på Hals Birketings Retsprotokol. Det militære regnskab er meget begrænset anvendt i Gregersen (1956), p. 28, der også i nogen grad benytter sig af Hals Birketings Retsprotokol, Gregersen (1956), p. 29; Dahl (1992), pp. 9-10 gennemgår grundigt det militære regnskab.

75 Antagelsen hos Gregersen (1956), p. 20 om, at den første Hals Skanse var placeret øst for den i 1653-1654 anlagte skanse, skyldes en fejlfortolkning af det i 1675 påbegyndte men hurtigt opgivne projekt. Se Dahl (1992), pp. 23-28, samt Nielsen (2016), pp. 141-153.

76 Rockstroh (1909), bd. I, p. 191.

77 Dahl (1994), p. 116, anfører, at Hals Skanses særprægede udformning med fire halve bastioner omkring et kvadratisk anlæg (Fig. 5) muligvis er bestemt af den kejserlige skanse. Hertil kan man så føje, at den kejserlige skanse var bestemt af det, der efter alt at dømme var Christian IV's skanse, der netop havde en kvadratisk grundplan (Fig. 2). Den særprægede udformning skyldes således skansens udgangspunkt i redouten (Fig. 3).

tørveskærer. Desuden var ansat en foged, der fungerede som formand for de udskrevne bønder, samt en karl, der rejste rundt i Kjær, Jerslev, Hornum og Fleskum herreder for at give bønderne ordre til at møde til arbejdet på Hals Skanse.⁷⁸

Det var imidlertid ikke altid bønderne ville møde, hvilket dog ikke satte en stopper for arbejdet, men tværtimod øgede tilstrømningen af penge og folk til området. Den 9. december 1653 indførtes i Hals Birketings Retsprotokol en række oplysninger om byggeriet, af hvilke det bl.a. fremgår, at lensmand Juel selv har været i Hals for at sætte byggeriet i gang. Efter at arbejdet var påbegyndt, rejste Juel fra Hals og overlod den videre ledelse af arbejdet til Jens Mortensen, ridefoged på Aalborghus Slot. Mortensen havde så i tiden fra august til december 1653 næsten hver dag ansat folk til at arbejde på skansen og betalt disse hver aften. Desuden havde Mortensen nogle dage betalt for mellem fire og 12 vogne, nogle gange færre, andre gange flere, som der nu manglede vogne, og landboerne ikke ville møde. Endelig havde Mortensen hver dag hyret andre ledige folk og daglejere, såvel tørvestikkere som andre, i reglen mellem 20 og 40 mand, såvel folk af sognet som fremmede, der kom til Hals for at arbejde for penge.⁷⁹ Arbejdet bestod i at transportere tørv og jord til voldene, samt træ, sten og andre byggematerialer til de broer og huse, der skulle opføres i tilknytning til skansen og i skansegården.⁸⁰

Selve skansebyggeriet overlod man ikke helt til bønder og daglejere. Voldarbejdet blev udført af Poul Færgemands kompagni af det Vendelboske Regiment fra den 27. april til den 21. maj 1654.⁸¹ Mellem 188 og 202 soldater arbejdede i 29 dage, og soldaterne fik, ligesom de ansatte, udbetalt et pengebeløb hver dag. Desuden modtog soldaterne forplejning. For denne stod bl.a. en fra Aalborg tilkaldt bager. Pengene til aflønning blev fra kancelliet udbetalt til Juel, der også modtog penge til køb af materialer. Fra Aalborghus blev pengene sendt videre til Hals og til leverandører. Arbejdet med voldanlægget må have været afsluttet maj 1654, og i løbet af foråret og sommeren 1654 blev bygningerne i skansegården i alt væsentligt opført. Pr. september 1654 afsluttes det militære regnskab for Hals Skanses fortifikation.⁸²

Fæstningen var færdig. Man havde med udgangspunkt i det, der efter alt at dømme var Christian IV's skanse 1626-1627 og de efterfølgende ændringer udført af de kejserlige tropper 1627-1629, bygget den nuværende Hals Skanse.

78 Rigsarkivet København, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, bygeregnskab 1653-1654.

79 Rigsarkivet Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1653.

80 Rigsarkivet København, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, bygeregnskab 1653-1654.

81 I modsætning til påstanden om, at bønder og soldater uden forudgående uddannelse, Højer, Christensen (2009), p. 86, kunne skovle jord til de bastionære anlæg, må man her antage, at de i forbindelse med Hals Skanse omtalte soldater har haft en vis erfaring med skansebyggeri eller har arbejdet under ledelse af folk, der havde. Den til arbejdet krævede dygtige ingeniør, Højer, Christensen (2009), p. 86, i Hals Erik Jørgensen, blev der som nævnt opretholdt kontakt med ved hjælp af en kurér.

82 Rigsarkivet København, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, bygeregnskab 1653-1654.

Hals Skanse 1654

I det følgende skal det færdige værk beskrives, og anlægget og dets relation til samtidens fortifikatoriske forudsætninger og principper undersøges og bestemmes. Dette vil give os en bestemmelse af, i hvor høj grad det, der i samtidens fæstningsmæssige diskussioner blev fremhævet som idéelle fæstninger eller særlige og opnåelsesværdige standarder, faktisk også var resultatet i den konkrete udførelse af bastionære fæstningsværker, hvilket for så vidt påkalder sig større interesse, når det drejer sig om et alt andet lige mindre værk som Hals Skanse, med tilsvarende begrænsede ressourcer, og ikke et større værk, og da slet ikke en egentlig fæstningsby. Desuden vil centrale dele af den internationale og nationale forskningsdiskussion om de bastionære fæstninger og Hals Skanses position i disse diskussioner blive analyseret.

Det færdige værk bestod af en hoveddel med fire halve bastioner, omgivet af en ca. 10 m bred vandfyldt voldgrav. På ydersiden af voldgraven fandtes en dækket vej, der i hoveddelen blev støttet af bastionerne på hovedvolden, og i nord tillige af ravelinen. Hoveddelen og dens bastioner må have været opført på basis af det kejserlige fæstningsværk, der igen må have været opført på den efter alt at dømme tidligere danske redoute, mens et helt nyt element var ravelinen mod nord. Også ravelinen var omgivet af en vandfyldt grav, ravelingraven, og dækkede hovedporten i nordvolden. Hovedporten har haft form som tunnel, gravet gennem nordvolden. For at komme ind i skansen skulle man først passere ravelinbroen, bygget som en vindebro over ravelingraven, dernæst ravelinporten, så hovedbroen, der også var udført som en vindebro, og derpå skansens hovedport i nordvolden. På voldene var bygget tre batterier af svært tømmer, bestykket med kanonerne fra Tøjhuset i København, de fire 24-pundige og de to 12-pundige kanoner. De ca. 5 m høje volde omkransede en firkantet ca. 50 x 50 m stor plads, skansegården. Af bygninger fandtes i ravelinen en vagtbygning og en tilsvarende vagtbygning fandtes inden for skansens hovedport. Ved nordvolden var opført et bindingsværkshus til den kommanderende officer, med et udskud i fuld længde mod nord. Ved siden af kommandantens hus var opført korporalens hus, og endelig fandtes i skansegården endnu et hus, der enten har været anvendt som magasin- eller provianthus eller til beboelse for garnisonen, måske til begge dele.⁸³ Når det anføres, at der er opført tre batterier på voldene og ikke fire, hvilket jo ville være i overensstemmelse med antallet af bastioner, må det skyldes, at anlægget egentlig var beregnet til otte kanoner, men fra Tøjhuset i København var blot leveret seks.⁸⁴

83 Rigsarkivet København, Fæstningsregnskaber, Hals Skanse og Fladstrand Fort, 1653-1657, bygeregnskab 1653-1654; Dahl (1992), p. 10.

84 Ifølge Blom (1877), p. 302, opstilledes kanonerne på fæstningsvolde på plankebridsker, der også blev benævnt batterier. Begrebet batteri kunne i 1600-tallet både betegne det bjælkeunderlag, kanonerne stod på, og tillige en samling af flere stykker skyts.

Der findes ingen samtidig dansk gengivelse af Hals Skanse, som den tog sig ud ved færdiggørelsen i 1654, men der findes en næsten samtidig svensk. Sandsynligvis med udgangspunkt i en tegning fra 1660'ernes første del blev i Nürnberg i 1696 udgivet et stik af D. Lapointe, et kort over Limfjordens indløb, stukket til minde om svenskernes erobring af Hals i 1657.⁸⁵

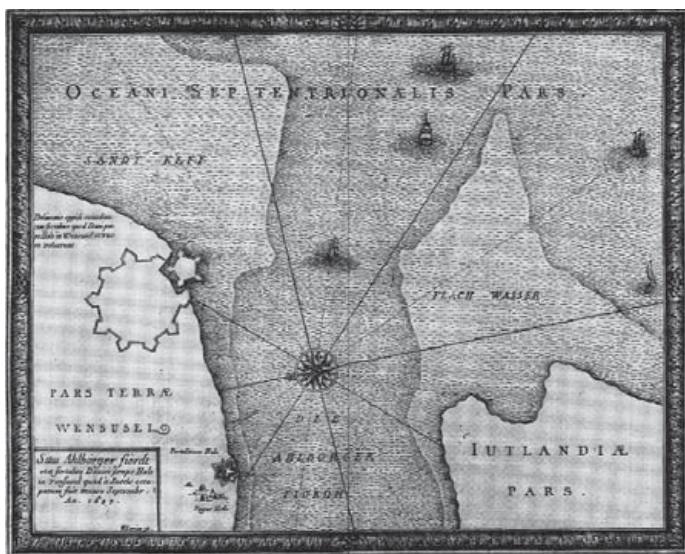

Fig.4: Det svenske stik visende Halsområdet i 1657. Nord er til venstre. Øverst, ud mod Kattegat, ses Carl Heinrich von der Ostens aldrig fuldførte projekt fra 1661,⁸⁶ og nedenunder, i stikkets venstre side, den i 1653-1654 renoverede Hals Skanse. Desværre betyder stikkets målestok, at den eksisterende Hals Skanse ikke er særligt detaljeret gengivet. Under Hals Skanse angives Hals by. Af den latinske tekst øverst til venstre i billedet fremgår, at der er tale om afgrænsning af en by med fæstning, som danskerne ønskede at bygge nær Hals i Vendsyssel. Af den indrammede tekst i nederste venstre hjørne fremgår, at stikket viser de steder ved Aalborg Fjord med danske fæstninger, som svenskerne besatte i september måned 1657. (Stik af Lapointe, 1696. Original i Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum)

85 Stikket indgik i Samuel von Pufendorfs værk *De rebus a Carolo Gustavo Sveciæ regis gestis commentationum libri septem*, Nürnberg (1696); svensk udg. *Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder* (1915), Tysk udg. 1697, fransk udg. 1697. Værket hviler på svenske diplomatiske og centraladministrative kilder og er svensk ensidigt, Hillmann (1915) up., Företal pp. 1-2. De første plancher, til hvilke kobberstikket fra Hals hører, blev stukket i Paris i 1667. Dahl (1994), p. 117. Stikket er efter alt at dømme udført efter en tegning fra begyndelsen af 1660'erne, udført af den svenske spion og fæstningspecialist Erik Dahlberg. Dahl (1992), pp. 13-14. Stikket er gengivet i den svenske udg. *Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder* (1915), bd. I, p. 373. Her findes også et kort over Jylland, ved p. 370, hvor Hals by og Hals Skanse er markeret. Gengivelsen af Hals Skanse har de i tiden bedre teknikker kunnet trækkes tydeligere op i forhold til detaljerne i Lapointes stik fra 1660'erne, hvilket imidlertid er sket på bekostning af stikkets udtryk. 1915-udgaven er præcis, men fersk.

Det er muligt helt præcist at spore de internationale forudsætninger for den skanse, der blev opført i Hals 1653-1654. Igen er det Nassau-Siegens krigsbog 1597-1623, *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*, der koncentrerer normen for tidens fæstningsbyggeri. Heri hedder det, at skanser kan benævnes fæstning, og at en sådan er tids- og omkostningskrævende at anlægge og holde forsynet med garnison, og videre, at skanser må holdes forsynet med skansekurve og pallisader, og at de efter stedernes og ingeniørernes formåen er fortrinlige til at beherske og sikre forskellige steder, bl.a. landsbyer og pas. I forlængelse heraf præsenteres så forskellige skansetyper, herunder den type, der direkte kan overføres til den form, som Hals Skanse fik i 1654 (se illustrationerne).⁸⁷

Fig. 5: Hals Skanse 1654/2011. Nord er mod billedets øverste, venstre hjørne. Hals Skanse i den form, voldanlægget fik i 1654. Anlægget er beregnet til minimum otte kanoner. Bevæger vi os udefra ind mod skansen, er de væsentligste, fæstningsmæssige elementer følgende: Glacis, escarpe, dækket vej med våbenpladser mod øst og vest, voldgrav, mod nord ravelin, ravelingrav, ravelinbro og ravelinport, hovedbro og hovedport, gennem volden mod syd sortieport, på voldens sider, bermen, på voldens hjørner bastioner og endelig skansegården. Ravelin- og hovedbro er 2019-dæmninger. Inde i skansegården ses tøjhuset, og nord for dette krudtkammerets facade. På ydersiden af den sydlige voldgrav ses resterne af dækningsvejen ud til det under Englandskrigen etablerede kystbatteri, som blev sløjft af den tyske besættelsesmagt 1940-1945.⁸⁸ (Foto: Ove Jacobsen, Peder Jacobsen, 2011)

⁸⁷ *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (1973), pp. 423-426. En anden mulig inspirationskilde er Adam Freitags *Architectura Militaris Nova et Aucta oder Neue Vermehrte Fortification* (1630).

Som det var tilfældet med den første udgave af Hals Skanse 1626-1627, er det tydeligt, at man ved opførelsen af Hals Skanse 1653-1654 har været bekendt med de fæstningsteknologiske forhold, der var grundlæggende for den bastionære fæstning. Strukturen var baseret på den fortifikatoriske udvikling i Europa i 1500-1600-tallet, som senere historikere har betegnet som en del af den militære revolution, som i den bastionære fæstning havde fundet en permanent form; ganske vist en form, der blev varieret i mangfoldighed, men alle variationer kan føres tilbage til nogle få grundformer. Skansen blev opfattet som værende af afgørende strategisk og taktisk betydning. Man havde taget de nyeste erfaringer og principper i brug. Dette forhold har ikke tidligere været påvist i forskningslitteraturen vedr. Hals Skanse.⁸⁹ Som fæstning inkluderede Hals Skanse principielt alle de krigs- og kampteknikker og -teknologier, der på tidspunktet for fæstningens opførelse var kendte og eksisterende. Og som så mange andre af renæssancetidens bastionære fæstninger blev Hals Skanse opfattet som strategisk vigtig i næsten to århundreder fremover.⁹⁰

Der er tale om en fortifikatorisk opgradering fra et mindre anlæg, en redoute, til et større anlæg, en skanse, som kan betegnes som en fæstning. Man kunne klare sig med redouten 1626-1627, der formodentlig udelukkende var tænkt som en spærrefæstning, men anlægger så den større skanse i 1653-1654. Det gør man, fordi der nu ikke længere er tale om, at man kun skal beskytte et sted, i dette tilfælde Limfjordsmundingen, men fordi man skal bygge en ny fæstning og by.⁹¹ Dette blev slået fast med privilegierne for den nye fæstning og by Hals ved Limfjorden i Jylland af 25. august 1656.⁹² I den forbindelse kan man hævde, at skanseprojektet ikke virker helt gennemtænkt. Skansen kan ganske vist fungere som tilflugtssted for byens borgere, men den gør ikke byen til en beskyttet fæstningsby, som det kendes fra bl.a. Fredericia og Glückstadt.⁹³ Skansens strategiske formål var fortsat at fungere som spærrefæstning ved Limfjordsmundingen. Set i bymæssig sammenhæng gjorde skansen som nævnt ikke Hals til en befæstet by; nærmere må skansen i 1654-udgaven betragtes som et første og foreløbigt skridt i den retning. Måske en løsning, som var velkendt og tidssvarende, men også et skridt, som det var nødvendigt at tage, for i det hele taget, sammen med de civile, købstadmæssige initiativer og privilegier, at sætte den bymæssige udvikling i gang. Til et sådant projekt kræves et større anlæg, en skanse; den dansk-kejserslige redoute var utilstrækkelig, og på dette tidspunkt formodentlig også forfalden og ikke vedligeholdt.

89 Dette skete først i Nielsen (2016), pp. 100-101.

90 Parker (1996), p. 14. Hals Skanse blev dog ikke opfattet som strategisk vigtig frem til 1920'erne, som er det perspektiv Parker anfører, men frem til 1848, da Hals Skanse blev nedlagt som fæstning. Nielsen (2016), p. 296.

91 Om byplanerne og Hals' købstadsprivilegier, se Nielsen (2016), pp. 108-121.

92 Nielsen (2016), pp. 111-113.

93 Ibid., pp. 136-137.

Man måtte have en skanse, og ikke blot en redoute, og det fik man i august 1654. Strengt taget og i samtidens forstand skal man således tale om Hals Redoute i tiden 1626-1653, og først om Hals Skanse efter 1654.

Sådanne distinktioner har affødt en større international og national forskningsdiskussion om de bastionære fæstninger. Således er udviklingen af fortifikationsprincipperne skildret udførligt af Quintin Hughes, der betoner forsvaret i dybden.⁹⁴ Dvs. grav- og flankeforsvaret og de stadig mere udviklede og sofistikerede dele, med fremskudte, niveaudelte bastioner, våbenpladser, dækkede veje m.m., der kobles på den bastionære fæstning i dennes grundform, som Hals Skanse kan betegnes som et skoleeksempel på. Også Martin H. Brice ligger vægt på de formalistiske, arkitektoniske aspekter.⁹⁵ Mere udfoldet er sagen hos Christopher Duffy, der konkluderer, at fæstningskrigen i renæssancetiden etablerede og forstærkede en række tendenser, der fik langvarig indflydelse, og året 1660 kan ikke sættes som slutår på denne udvikling. På det taktiske niveau var fæstningen for så vidt et arrangement af forhindringer, en forberedt slagmark, der gav forsvareren fordel. I den sammenhæng var det vigtigere at have ingeniører med krigserfaring, frem for at have kendskab til de såkaldte ufejlbarlige systemer for angreb og forsvar.⁹⁶ De nye fortifikationssystemer i det 16. århundrede udsprang af en snæver cirkel af officerer og arkitekter i det centrale og nordlige Italien, og herfra rejste disse ud for at sprede budskabet i Europa. Budskabet blev modtaget med særlig begejstring i Holland, hvor andre grupper af officerer og arkitekter viste, hvorledes de italienske innovationer kunne tilpasses landskabet i Nordeuropa. I 1650'erne lader det til, at den militære ingeniørvidenskab havde nået sin grænse. Italienerne var blevet afskediget og spredt, hollænderne var for de flestes vedkommende selvtilfredse og uopfindsomme, og de berømte, gamle kommandanter nærmede sig døden eller var allerede døde.⁹⁷ Denne negative bedømmelse frem mod renæssancetidens slutning overskygger imidlertid ikke det forhold, at den bastionære fæstning særligt fra sidste del af 1500-tallet havde fundet en form, der skulle vise sig anvendelig i århundrederne fremover.⁹⁸ At den bastionære fæstning så blev revitaliseret i anden halvdel af 1600-tallet med de nye franske principper, først og fremmest virkeliggjort af Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) og i Danmark Henrik Rüse (1642-1679), med mere avancerede

94 Hughes (1974), pp. 103-150. Også hos Hughes finder man en grundform som Hals Skanses, der tillige er forsynet med et batteri à fleur d'eau, et kystbatteri i højde med havets overflade. Hughes (1974), p. 142.

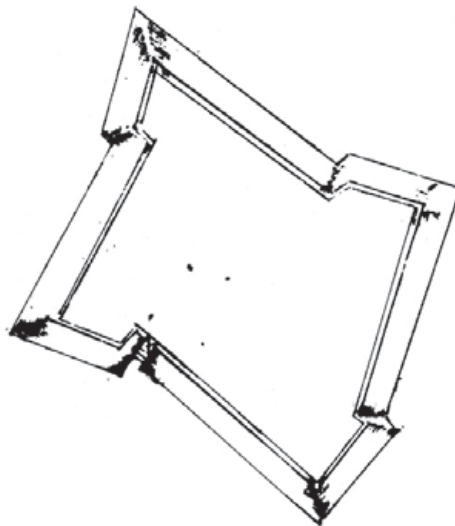
95 Brice (1984), pp. 115-121. En grundplan som Hals Skanses, uden ravelin, ses som del af planche V, p. 117.

96 Appel (2011), pp. 31-35, er inde på noget lignende i forbindelse med det, der betegnes som udfiltreringen af sejrens elementer.

97 Duffy (1979), pp. 247-248.

98 Den bastionære fæstningsform er tillige blevet opfattet som så distinkt og markant, at den har kunnet bruges til at operationalisere renæssancebegrebet i arkitekturen. Appel (2011), p. 23. Appel henviser til John R. Hale: *Renaissance War Studies*, (1983).

Fig. 5: Eksempel på skansetype i Nassau-Siegens krigsbog, 1597-1623. Minimumsbestykning er otte kanoner. Typen er fuldstændigt identisk med den form, Hals Skanse fik 1653-1654. Grundtegningen her kan uden videre lægges ned over Hals Skanse 1654 og Hals Skanse 2019. (Gengivet efter *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (1973), p. 426)

anlæg med beskyttelse mod artilleribeskydning og sofistikeret forsvar i dybden,⁹⁹ anfægter ikke, at den bastionære fæstning i dens grundform stadig var forudsætningen og det basale princip.

I forhold til Duffys dateringer, med 1650'erne som det årti, hvor den militære ingeniørvidenskab havde nået sin grænse, kan man konkludere, at Hals Skanse er blandt de sidste moderne, bastionære fæstninger, der blev opført i den periode, hvor de bastionære fæstninger netop var moderne. I konsekvens heraf kan man videre konkludere, at man ved retableringen af Hals Skanse 1653-1654 ganske enkelt byggede det, der på tidspunktet for opførelsen var det bedste. Således er valget af halve og ikke hele bastioner ikke udtryk for indskrænkninger, men udtryk for en holdning til fortifikation, der af forsvarshensyn foretrækker halve frem for hele bastioner.¹⁰⁰ At formen viste sig anvendelig i århundrederne fremover, bekræftes af den fæstningstypologiske permanente tilstand, som hovedanlægget Hals Skanse fik i 1653-1654.

På dansk grund har Palle Bolten Jagd med hensyn til bastionære befæstningsprincipper i senrenæssancen opereret med fire faser, karakteriseret ved hver fases væsentligste, fæstningsteoretiske skrift: Første fase 1588-1615, med *Architectura von Vestungen* af Daniel Speckle 1589, der videreudviklede det nye italienske system. Anden fase 1615-1630, med *Fortification et architecture militaire* af Morlois 1615, der uddybede og systematiserede det ældre nederlandske system. Tredje fase 1630-1660, med *Architectura militaris* af Adam Freitag 1631, der på videnskabeligt grundlag og med matematisk formulerede principper fuldstændiggjorde og afrundede det ældre nederlandske system. Fjerde fase efter 1660, med

⁹⁹ Scheen, Magnussen (2011), p. 322; Riis (2011), p. 339.

¹⁰⁰ Synspunktet ses allerede hos Stevin (1594), jf. Schukking (udg.) (1964), p. 193.

Versterckte Vesting af Henrik Ruse 1654, der videreudviklede forsvaret i dybden, grav- og flankeforsvaret, med endnu mere bekostelige og komplicerede forværker. Ruse arbejdede selv med disse principper i Harburg 1658-1661, og derefter i Danmark, eller det danske rige, bl.a. i Frederiksort og Kastellet. Jagd henligger Hals til fase tre, 1630-1660, men mener på basis af Lapointes stik, at der er tale om et projekt, der i 1647 blev udført af Axel Urup eller under tilsyn af denne. Projektet blev iværksat, men stoppet ved Christian IV's død 1648 og ikke genoptaget; i stedet opførtes den mindre skanse.¹⁰¹

Der er med hensyn til sidstnævnte tale om en misforståelse, idet det store anlæg ved Kattégatkysten på Lapointes stik ikke viser, hvad der var i Hals, men hvad danskerne ifølge svenskerne angiveligt havde planer om at bygge i Hals, vel mest for at sætte den svenske sejr i mere glørværdigt perspektiv. Derimod er den mindre Hals Skanse, om end udetaljeret, ganske troværdigt gengivet hos Lapointe. For så vidt kan man opfatte de bygningsmæssige principper for den bastionære fæstning kombineret med de praktiske erfaringer i forhold til denne, som disse principper og erfaringer er udviklet og formuleret med Speckles *Architectura von Vestungen* 1589, og med Nassau-Siegens *Die Heeresreform der Oranier – Das Kriegsbuch des Grafen von Nassau-Siegen* 1597-1623, som fortifikatoriske doktriner. Her fastlægges de principper og former, der kendetegner den bastionære fæstning, og altså også Hals Skanse. I den forstand skal Hals Skanse henlægges til Jagds første, anden og tredje fase, første og anden fase henholdsvis 1588-1615 og 1615-1630, med redouten opført med udgangspunkt i tankerne fra første fase, skansen med udgangspunkt i de teoretiske værker fra både første og anden fase, men anlagt i Jagds tredje fase, 1630-1660.

I det hele taget er det problematisk at arbejde med faser i forbindelse med den bastionære fæstning, idet denne allerede op mod 1600 havde antaget så grundlæggende former, at de senere udviklinger i høj grad har karakter af sofistikationer, som tillige kan siges at have formalistisk eller ligefrem arkitektonisk karakter,¹⁰² der tilføjes den permanente basis, dvs. den bastionære fæstning. Dette forklarer også den generelle anlægsmæssige permanens, der kan iagttages i fæstninger, der har kerne i renæssancetidens bastionære fæstninger.

I september 1654 stod den på det tidspunkt fuldt moderne fæstning Hals Skanse færdig, og skansen havde fået den form, den har i dag. De mange problemer, planer og betænkninger, man havde arbejdet med i de foregående årtier, var nu blevet udmøntet i renæssancetidens Hals Skanse. Hals Skanse var en fuldt udbygget bastionær fæstning, i overensstemmelse med tidens fortifikatoriske principper.

101 Jagd (1986), bd. I, pp. 199-200, 202.

102 Som det ses hos Hughes (1974), pp. 103-150 og Brice (1984), pp. 115-121.

Det krigshistoriske aspekt

Kejserkrigen, Torstenssonfejden og Svenskekrigene

Vender vi os afslutningsvis mod det krigshistoriske aspekt, dvs. spørgsmålet om, hvorvidt Hals Skanse nu også løste den strategiske opgave, som den var bygget til at løse, bevæger vi os principielt bort fra de centrale problemstillinger i her-værende artikel, nemlig spørgsmålet om de nationale politiske forudsætninger, de internationale fæstningsmæssige forudsætninger for Hals Skanse og det bygningshistoriske aspekt. Ikke desto mindre hører også det krigshistoriske aspekt med til historien om renæssancefæstningen, hvorfor det her kort skal behandles.

Det er allerede behandlet, hvorledes de kejserlige tropper ved besættelsen af Nordjylland hastede til Hals og erobrede skansen ved et angreb over land; de kejserlige tropper blev sejlet til Hals i mindre, ubevæbnede fartøjer, færgefartøjer, så et angreb fra søsiden har været udelukket, og i den udstrækning vi kender til affæren, kan vi da også se, at dette slag blev udkæmpet på land. Efterfølgende udbyggede de kejserlige tropper skansen til bedre at modstå angreb over land, og de styrkede skansens mulighed for at forhindre indtrængen i Limfjorden, altså det formål, som også den første danske udgave af Hals Skanse var tænkt at skulle opfylde. Fra dansk side fik skansen under Kejserkrigen 1625-1629 således ikke den tilsigtede virkning. Det kan man hævde, at den gjorde, mens den var på kejserlige hænder, eftersom ingen danske flådestyrker forsøgte at trænge forbi skansen.¹⁰³ I den forstand kan man sige, at Hals Skanse opfyldte det strategiske formål; en fæstnings virkelige succes kan jo måles på, om fjenden holder sig borte.

Man kan hævde, at den svenske besættelsesmagt under Torstenssonfejden 1643-1645 faktisk viste, hvilke konsekvenser det kunne få, hvis man ikke med Hals Skanse beherskede indsejlingen til Limfjorden. De svenske tropper besatte Aalborg og Vendsyssel i januar 1644, men undlod tilsyneladende at sætte Hals Skanse i forsvarsstand, eller måske helt at besætte den med svenske tropper. Under alle omstændigheder lykkedes det to danske krigsskibe at gå forbi skansen, og i juli 1644 kastede de anker ud for det svensk besatte Aalborghus Slot, som blev kraftigt beskydt. Desuden lykkedes det danskerne at erobre tre svenske skibe og få Limfjorden under kontrol, hvorved de danske styrker kunne sættes over fjorden og generobre Vendsyssel, således at man i Aalborg og Vendsyssel undgik den efterfølgende, svenske besættelse af det meste af Jylland. Alt dette kunne svenskerne formentlig have undgået, hvis de havde standset de to danske orlogsfartøjer da de viste sig ved fjordmundingen, lige ud for Hals Skanse.¹⁰⁴ Her blev Hals Skanses strategiske betydning så at sige demonstreret med omvendt fortegn, idet svenskernes forsømmelse af anlægget muliggjorde dansk indtrængen i Limfjorden.

Endelig kom den i 1654 nyopførte Hals Skanse under Svenskekrigene, Anden Karl Gustav-krig 1658-1660, til at stå sin prøve. Den 15. august 1658 fik man tre

¹⁰³ Nielsen (2016), pp. 45, 57.

¹⁰⁴ Ibid., p. 67; Ørnbjerg (2010), pp. 23, 30-31, 37.

svenske orlogsskibe i sigte fra Hals Skanse; ved 15-tiden om eftermiddagen kastede skibene anker i Dybet ud for Hals. De tre skibe havde nærmet sig under dansk flag, som de strøg, og ved 17-tiden udsatte skibene mindre både, fulde af folk. Bådene blev roet hen til Hals skibsbro, hvor de begyndte at skyde med falkonetter, dvs. små kanoner. På det tidspunkt var klokken hen ad 19.00, og skydningen varede ved til hen ad kl. 01.00 efter midnat, da bådene og deres besætninger trak sig tilbage. De svenske både havde affyret 12 kanonskud, mens der fra skansen var affyret to kanonskud, så en del af de svenske både var blevet gennemboret og ville have fået større skade, hvis der havde været krudt ved kanonerne. Formodentlig har der også været anvendt håndvåben, idet man næppe kan gennembore "en Del" af de svenske både med blot to kanonskud, uagtet der naturligvis kan have været tale om brug af kardæsker, eller i øvrigt udstrække kampen fra ca. kl. 19.00 til ca. kl. 01.00. Den næste dag, fra morgen til aften, afsøgte svenskerne dybet og kysten med henblik på at gøre landgang, hvilket de blev forhindret i, idet major Anders Lauridsen havde samlet bønder og almue med heste i Hals birk, og dem lod majoren ride og se ved stranden som rytteri, ligesom han lod bavianerne tænde, hvilket alt sammen foregik i et omfang og i så lang tid, at de svenske orlogsfartøjer til sidst lettede anker og sejlede bort. På denne måde har den ærlige mand Anders Lauridsen, major og kommandant i Hals Skanse, opført sig tappert, hvilket mændene på Hals Birketings bevidnede med deres underskrift.¹⁰⁵ Og bag efter blev der skrevet en omfangsrig hyldestvise til den ædle og mandhaftige major Anders Lauridsen, som priste hans bedrifter. Den meget omfattende vise er skrevet således, at hvis man læser begyndelsesbogstavet i første linje i hvert vers oppefra og ned, står der Anders Lauridsen.¹⁰⁶ Ved dette angreb viste Hals Skanse, at den kunne forhindre fjendens indtrængning i Limfjorden og afslå et angreb også på selve skansen. Hvis man skal være Djævelens advokat, kan man hævde, at Anders Lauridsen ikke kunne have gjort det uden hjælp fra birkets bønder og almue. På den anden side havde hverken det danske militær eller bønder og almue haft mulighed for at imødegå angrebet, hvis man ikke havde haft skansen i ryggen.

Vi kan altså, for så vidt angår det krigshistoriske aspekt, konkludere, at Hals Skanse i dens første udgave var for svag til at modstå angrebet over land under Kejserkrigen. Under Torstenssonfejden viste det sig fatalt for den svenske besættelsesmagt, at man ikke havde befæstet og bemanded Hals Skanse, hvilket betød, at danske flådefartøjer uden videre kunne gå skansen forbi. Man tog åbenbart ved lære af historien, for under Svenskekrigene viste det sig, at skansen kunne udfylde dens strategiske mission.

105 Rigsarkivet Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 11. november 1659. Nielsen (2016), pp. 125-126.

106 Roskilde Bibliotek, Karen Brahes Bibliotek, En liden Nyt-Aars Gaffve ..., 1660. Visen er behandlet som kilde og i samtidig kontekst, herunder usikkerheden om datering af hændelsen, i Nielsen (2016), pp. 127-130.

Konklusion

Renæssancefæstningen Hals Skanse

Det kan for tiden 1625-1629 konstateres, at der var en skanse i Hals i hovedparten af denne periode. Det var Danmarks rigsråd, som med kongens godkendelse i 1626 tog initiativ til og efter alt at dømme opførte Hals Skanse i 1626-1627 på det sted, hvor skansen ligger i dag. Hals Skanse, der retteligt burde betegnes Hals Redoute frem til 1653, blev opført som et led i befæstningen af det danske rige. Af de tyske kilder kan vi se, at det efter alt at dømme danske anlæg var relativt enkelt, en redoute, men ikke desto mindre et anlæg, der netop var dikteret af de fortifikatoriske nyvindinger i tiden. Denne redoute optrådte som nederste led i typologiseringen af fæstningsanlæg, som denne blev defineret i de samtidige, fortifikatoriske værker, dvs. under skanse og fæstning. Dette anlæg blev i 1627-1629 udbygget af de kejserlige tropper til et anlæg, der ligeledes tydeligt var dikteret af de militærteknologiske nyvindinger, men ikke var et fuldt udbygget bastionært fæstningsanlæg. Der var tale om en mellemting mellem en redoute og en skanse, en fortifikatorisk "bastard." Ud over arbejdet på Hals Skanse opførte de kejserlige tropper tillige en række fæstningsværker på Vendsyssels østkyst, ved Voersaa, Sæby, Fladstrand og Elling. Efter alt at dømme var disse anlæg af mindre omfang. Anlæggenes formål var dels at sikre mod fjendtlig, dvs. dansk, landgang, dels at fungere som observationsposter i forhold til skibstrafikken, mens den større Hals Skanse tillige skulle fungere som spærrefæstning. I tiden 1625-1629 ændrede Hals sig fra at være et ubefæstet sted til at være et sted, som blev vurderet som værende af væsentlig betydning for det danske rigsforsvar, for derpå at være af væsentlig betydning for de kejserlige besættelsestropper med henblik på at undgå angreb fra den danske orlogsflåde. Hermed blev markeret to væsentlige forhold: Hals Skanses betydning for forsvaret af Limfjordsmundingen, af Jylland, Vendsyssel og Limfjordslandet og Hals' betydning som støttepunkt for orlogsflåden og i forlængelse heraf til sikring af forbindelsen mellem landsdelene, herunder forbindelsen til Norge.

I 1653 besluttede man at renovere Hals Skanse med udgangspunkt i Christian IV's skanse fra 1626-1627 og de efterfølgende ændringer 1627-1629. Renoveringen blev gennemført 1653-1654 og resulterede i en bastionær fæstning, som denne type var blevet udviklet i senrenæssancen, med fire halve bastioner omkring et kvadratisk gårdsrum. Skansens grundform har uomtvisteligt baggrund i den type, der blev udviklet i forbindelse med det, man senere har betegnet som den militære revolution, og som denne type findes i de samtidige, internationale idéer om den bastionære fæstning. Fra redouten 1626-1627 med de kejserlige udbygninger 1627-1629 tog anlægget et trin op i det fæstningsmæssige hierarki, til skanse, der også kan sammenlignes med eller kaldes en fæstning. Den form, som Hals Skanse fik i 1653-1654, er den form, som skansen har i dag. Etableringen af Hals Skanse 1653-1654 skete med udgangspunkt i de mest moderne, samtidige principper for etableringen af en bastionær fæstning og resulterede i en sådan. Den internationale og i samtiden fuldt moderne baggrund for anlægget

er uomtvistelig, men har ikke tidligere været påvist i forskningslitteraturen. Der er tale om en fortifikatorisk opgradering, affødt af de bymæssige planer, man forbereder for stedet. I tiden 1626-1653 bør man således tale om Hals Redoute, og i tiden efter 1654 om Hals Skanse. Typens permanens understreges tillige af forskningsdiskussionen om den bastionære fæstnings udvikling og udviklingens toppunkt i den form, som Hals Skanse har.

Krigshistorisk viste det sig i tiden 1625-1660, at den funktion, man tiltænkte skansen, netop var af strategisk betydning. Den første udgave af skansen var for lille eller for ringe til at udfylde denne betydning under Kejserkrigen. Under Torstenssonfejden betød svenskernes manglende besættelse af skansen hvilke konsekvenser netop en sådan undladelse kunne få. Under Anden Karl Gustav-krig levede skansen op til dens strategiske funktion.

Litteratur og materiale

Upubliceret kildemateriale

Rigsarkivet, København

Lensregnskaber for Aalborghus, 1610-1661.

Krigskollegiet, Landetaten, indkomne breve mv. 1660-1679. 1660-1763.

Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber: Fæstningsregnskaber (1592-1799) XI 1:

Hals Skanse og Fladstrand Fort 1653-1675 m.m.

Rigsarkivet, Viborg

Aalborg Rådstue, D1, Magistraten, Rådstuebog 1629-1632.

Hals Birk, B-031D, Justitsprotokol, Birketingbøger, Hals Birketings Retsprotokol, 1630-1684. Årene, med lakuner, 1632, 1633, 1635-1636, 1643, 1644-1645, 1646-1647, 1659-1661, 1662-1663, 1680-1684.

Aalborg Stadsarkiv

Hatzfeldtarkivet 1627-1629, affotograferinger ved Flemming Nielsen.

Roskilde Bibliotek

Karen Brahes Bibliotek. *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den Ædel oc Mandhaftig Major Anders Lauridzen under Welb. Oberst Dyris Regiment for sin Trohertighed oc Couratsie, demonstreret den 15. Augusti forgangen Aar, der hand aff Svensken bleff tenterit, om hand gad luctet Lunte. Hannem til Tacksigelse, oc andre Hans Majestetis Æedforplictede til Opmuntring.* 1660.

Upubliceret materiale

Christensen, Jens Ole: *Fladstrand – Fæstning og by 1675-1818.* Bangsbomuseet 1988.

Publiceret kildemateriale

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid. 1588-1648. Udg. Kr. Erslev. Bd. I-III. 1883-1890.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid. 1648-1653. Udg. C. Rise Hansen, Leon Jespersen, Christian Larsen. Bd. I-III. 1959-2013.

Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen. Bearbeitet von Werner Hahlweg. 1973.

Friherre Samuel von Pufendorfs sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder. Öfversatta af Adolf Hillmann. Bd. I-II. 1915.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. 1551-1660. Udg. C. F. Bricka,

- L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen, Johan Jørgensen, Ole Degn. Bd. 1-36. 1885-2003.
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 1589-1648. Udg. C. F. Bricka, J. A. Fridericia. Bd. I-VII. 1878-1891. Genudgivet 1969.
- Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1596. Udg. T. O. Becker. I: *Danske Magazin indeholdende Bidrag til den danske Historie og det danske Sprogs Historie*. 3. H., 4. Bd., 1854, s. 1-65, 105-139, 221-240, 265-328.
- Stevin, Simon: *De Sterchtenbouwing. The Art of Fortification*. I: Schukking, W. H. (red.): *The Principal Works of Simon Stevin*. Vol. IV. *The Art of War*. 1964, s. 29-231.

Registraturer, hjælpemidler

- Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt (1593-1658)*. Analytisches Inventar bearbeitet von Günther Engelbert zum Druck gebracht von Hubert Salm. 1993.

Internetkilder

- <http://denstoredanske.dk>, herunder Dansk Biografisk Leksikon,
<http://madsen.dk/kal/>
<http://ordnet.dk>, Ordbog over det danske Sprog

Litteratur

- Appel, Hans Henrik, "Renæssancens befæstningssystem – våbenteknologi og militærstudier", Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier bd. 5*. 2011, pp. 23-48.
- Blom, Otto, *Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøihuse og Vaabenforraad*. 1877.
- Brice, Martin H., *Stronghold – A History of Military Architecture*. 1984.
- Christensen, Chr., "Fra "Kejserens Tid," især forholdene i og omkring Aalborg og Nørresundby", *Fra Himmerland og Kjær Herred 1912*. 1912, pp. 55-140.
- Christensen, Chr. Petresch, *Nørresundbys Historie indtil 1701. Med bidrag til Egnens Historie*. 1921.
- Christensen, Chr. Petresch, "Militærvæsen og Militærpersonel i Kjær Herred paa Christian V. Tid", *Fra Himmerland og Kjær Herred 1924*. 1924, pp. 38-59.
- Christensen, Jens Ole, *Fladstrand – Fæstning og by 1675-1818*. 1988.
- Christensen, Jens Ole, "Fladstrand – befæstning og byudvikling", *Historie*. 1990, pp. 421-450.
- Christensen, Villads, "De kejserlige i Vendsyssel 1627-1629", *Historie/Jyske Samlinger*, bd. 4, række 2. 1914-1916. Via tidsskrift.dk pp. 1-10.
- Dahl, Bjørn Westerbeek, "Fæstningsanlæg ved Hals indtil 1687", *Fra Himmerland og Kjær Herred 1992*. 1992, pp. 3-34.
- Dahl, Bjørn Westerbeek, "Myterne om 1600-tallets fæstnings- og handelsby Hals", *Historie*. 1994, pp. 114-122.
- Dahl, Bjørn Westerbeek, *Fredericia Fæstnings Historie, Bind 1, Tiden indtil 1700*. 2010.
- Duffy, Christopher, *Siege Warfare. The Fortress in Early Modern World 1494-1660*. 1979.
- Gregersen, Jens, *Hals Skanse*. 1956.
- Hansen, Bent, *Frederikshavn I stilstand og fremgang 1818-1968*. 1968.
- Hughes, Quintin, *Military Architecture*. 1974.
- Høyer, David, Jens Ole Christensen, "Magtens bastioner. Københavns befæstning under belejringen", Hansen, Peter Wessel, Leon Jespersen (red.), *Stormen på København – den svenske belejring 1658-1660*. 2009, pp. 79-95.
- Jagd, Palle Bolten, *Danske Forsvarsanlæg i 5000 År. Bd. I, Indtil 1684*. 1986.
- Jahn, F. H., *Grundtræk til Christian den Fjerdes Krigshistorie. Anden Afdeling. Krigen mod Tydskland fra 1625 til 1629*. 1822.

- Jensen, Svend Gram, "Den ny stad og fæstning Hals", *Historie*. 1991, pp. 154-159.
- Klitgaard, Carl, "Nogle Bemærkninger om Krigen 1627-29", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 1908, pp. 89-94.
- Klitgaard, Carl, "Et Bidrag til Jyllands Forsvarshistorie", *Historie*. Bd. 4, 4. rk. 1924, pp. 27-38. Via tidsskrift.dk pp. 1-3.
- Klitgaard, Carl "Fra "Svensketiden" 1643-45", *Historie – Jyske Samlinger*. Bd. 5, rk. 1. 1932-1934. Via tidsskrift.dk pp. 1-3.
- Krebs, Julius, *Aus dem Leben des Kaiserliche Generalfeldmarschalls Melchoir von Hatzfeldt 1593-1631*. 1910.
- Liljefalk, Axel Larsen, *Kejserkrigen – Et bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie*. 1901.
- Lind, Gunner, "Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark", Jeppesen, Hans, Anders Monrad Møller, Henrik S. Nissen, Niels Thomsen (red.), *Søfart Politik Identitet tilegnet Ole Feldbæk*. 1996, pp. 91-116.
- Lorenzen, Vilh., *Vore Byer. Studier i bybygning*. Bd. II. *Den Senmiddelalderlige Bys fortsatte afvikling. Nye Idealer. 1600-1660*. 1952.
- Martensen-Larsen, Florian, *Aalborghus Slot 1539-1989. Et nordjysk slots historie igennem 450 år*. 1989.
- Møberg, Henning, "Fredericia 1629-1909. Bersodde – Frederiksodde – Fredericia", Christensen, Søren Bitsch (red.): *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier bd. 5*. 2011, pp. 267-290.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert, "Soldater og civile i danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet", *Temp – Tidsskrift for historie*. Nr. 4, 2012, pp. 12-36.
- Nielsen, Flemming, "Lidt om Hals Skanse under Kejserkrigen 1627-29", Årsskrift 1998 – Museumsforeningen for Hals Kommune, Hals Museum. 1999, pp. 5-7.
- Nielsen, Flemming, "Befolkningen i Vendsyssel, Han herrederne og Thy ved årsskiftet 1628-1629", Nielsen, Henrik Gjøde (red.), *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660*. 2007, pp. 199-248.
- Nielsen, Henrik Gjøde, *Hugo Matthiessens Hals*. 1998.
- Nielsen, Henrik Gjøde, *Hals Skanse*. 2001.
- Nielsen, Henrik Gjøde, "Hals Skanse 1625-1677", Nielsen, Henrik Gjøde (red.), *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660*. 2007, pp. 269-298.
- Nielsen, Henrik Gjøde, *Hals Skanse i renæssancetiden*. 2011.
- Nielsen, Henrik Gjøde, "Hals Skanse og Hals by", Christensen, Søren Bitsch (red.), *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier bd. 5*. 2011 b, pp. 291-312.
- Nielsen, Henrik Gjøde, *Kongens fæstning og by. En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renæssance og enevælde*. 2016.
- Nielsen, Henrik Gjøde, "Kongen, Hals by og Hals Skanse 1614-1629", *Fra Himmerland og Kjær Herred 2017*. 2017, pp. 55-96.
- Nielsen, Henrik Gjøde, "Kongen, Hals by og Hals Skanse 1630-1652", *Fra Himmerland og Kjær Herred 2018*. 2018, pp. 71-110.
- Nørregaard-Knudsen, Axel, *Fladstrand fæstningsværker*. 1985.
- Opel, Julius Otto, *Der niedersächsisch-dänische Krieg. Dritter Band. Der dänische Krieg von 1626 bis zum Frieden von Lübeck (1629)*. 1894.
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500-1800*. 1996.
- Pontoppidan, Erik, *Den Danske Atlas*. Tomus V, 1. bd. 1769.
- Riis, Thomas, "Renæssancens fæstningsbyer i Slesvig-Holsten", Christensen, Søren Bitsch (red.), *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier bd. 5*. 2011, pp. 331-350.
- Rockstroh, K. C., *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede. I bd. Tiden 1614-1670*. 1909.
- Scheel, Henrich Otto, *Almindelig udkast til Krigens Skueplads*. 1785.
- Scheen, Rolf, Kjeld Magnussen, "Renessansens påvirkninger i norsk fortifikasjonshistorie

- Akershus, Fredrikstad og nye undersøkelser på Isegran”, Christensen, Søren Bitsch (red.), *Renæssancens befæstede byer. Danske Bystudier* bd. 5. 2011, pp. 313-330.
- Slange, Niels, *Den Stormægtigste Konges Christian den Fjerdes Konges til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greves til Oldenburg og Delmenhorst, Historie, [...] forbedret af Hans Gram. 1749.*
- Trap, J. P., *Danmark*. Bd. IV. 3. udg. 1901.
- Trap, J. P., *Danmark*. Bd. V. 4. udg. 1924.
- Trap, J. P., *Danmark*. Bd. VI. 5. udg. 1961.
- Trap, *Trap Danmark. Aalborg*. 6. udg., bd. 5, 2017.
- Wulff, D. H., “Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals”, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 8. bd. 1881, pp. 257-266.
- Ørnbjerg, Jakob, “Slaget om Aalborg 1644”, *Fra Himmerland og Kjær Herred 2010*. 2010, pp. 17-40.

Summary

The time from 1625 to 1660, constitute the essential years in the history of Hals Redoubt and town. During this period, the thoughts and ideas regarding how the relations should be at the eastern mouth of the Limfjord are developed, and work is started on carrying out these thoughts and ideas. During the time after 1625, the Crown became increasingly aware of Hals, especially concerning maritime matters, without any specific regards to fortification or civic considerations. During the period from 1625 to 1629, Hals transformed from being an unfortified place into a location which the Crown saw as significant for the defence of the Realm, and eventually becoming of importance to the besieging Imperial troops, due to its significance in stopping the Danish fleet's entry into the Limfjord. Two essential relations therefore mark this period. First, Hals' redoubt and its significance to the defence of the mouth of Jutland, Vendsyssel and the Limfjord and the surrounding lands. Second, Hals' significance as a bulwark for the Danish navy, and in extension to this, to secure the connection between provinces of the country, including the connection to Norway. During the period 1630 to 1652, the Crown kept making plans for a redoubt at Hals. These plans would eventually also envelop the township of Hals. The issue of the fortification changed from being a royal matter to a matter of the realm and all estates. After 1648, a halt in the fortification plans can be noted. There was still a fortification in Hals, and despite its dilapidation, it was somewhat under maintenance, since it functioned as a military establishment throughout the period, where a strong local interest in the fortification can be found. The period 1653 to 1660, the major renovation of Hals Redoubt and the crucial initiatives concerning the town began. Investments were made in Hals; however, these had little impact on the local population. Nevertheless, during the Second Northern War the relationship between fortification and town is strengthened, in that the war bring adversity and hardship for both. Despite this adversity, Hals Redoubt and town meets the beginning of absolutism with an up-to-date fortress.